

IX

КРОЗ ПАТЪЕ И ОТПОР ДО СЛОБОДЕ

ПОСЛЕДИЦЕ КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ И ОДЈЕК ОДЛУКА II ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а

Крајем 1943, нарочито у даним иосле капитулације фашистичке Италије, у Београду је све подсећало на мартовске дане 1941. Наступало је извесно разведравање међу становништвом града мученика. Живнуо је илегални рад КП и СКОЈ-а. Осећао се појачан отпор родољуба у заробљеничким и концентрационим логорима. Деморализација се неумољиво увлачила у редове нацистичких окупатора и њихових сарадника. Свуда се осећало да је стратегијска прекретница прешла у руке савезника и да је на југословенском простору НОП учврстио своје позиције.

Четнички командант Београда покушавао је да сагледа политичко расположење становника Београда. Полазећи од чињенице да су радници и ситни чиновници, већина становништва, изложени свим недаћама окупације, притисцима и принудном раду, реквизицијама и репресалијама, закључивао је да је разумљиво што се међу тим људима ствара незадовољство и што нагињу левици, комунистима који развијају „врло живу пропаганду свуда и на сваком месту“ и који су успели да „прибаве велик број симпатизера и организованих чланова“. Другим речима, „ти јадни и мали људи“, „који су од живота имали само тешкоћу, горчину, беду и ниподаштавање“, били су задојени „класном мржњом и тежњом за осветом“.

За четничко руководство ситуација у Београду била је утолико замршенија, што је „врло добро организована комунистичка организација“ (према оцени Петра Милићевића од 5. маја 1943) „увукла“ своје пипке у оружане формације колаборациониста и полиције, у апарат окупационе власти. Узимајући у обзир податак да четничка организација у Београду није имала више од „6 пушкомитраљеза на 5 корпуса“, схватљива је јадиковка четничког команданта Београда који упозорава да има свега „1.500 људи илегално организованих“ и слабо наоружаних, па истиче да „ових 400 бомби неће окренути ситуацију овде“ и да се „камом не јуриша на бункере“. Ипак, четнички командант Београда скреће пажњу на то да улаже максималне напоре да ситуацију преокрене у своју корист.

У време када је разматран извештај мајора Јлина Фериса, писан влади САД, у коме је — на основу 40-дневног боравка у јединицама НОВЈ — назначено да је југословенски „партизански покрет од далеко већег војног и политичког значаја но што се у свету мисли“, јер оперише с краја на крај земље, „од Албаније до Аустрије и од далматинске обале

до Београда", Дража Михаиловић је своје команданте позвао да одмах и свуда предузму „најенергичније ударе на комунисте где год се затекну", прецизирајући чак и начин тих антикомунистичких акција: „Нападајте их док се боре са окупатором", у тројкама и с лећа, додајући и то да четницима „савезници овај став одобравају".

Тих дана су четници ДМ били заокупљени односом снага у Београду, наравно сопствених снага према припадницима НО покрета, пошто су своју стратегију били усредсредили на преузимање власти у случају капитулације хитлеровске Немачке. Четнички обавештајци су процењивали да у Београду постоји 30.000 наоружаних бораца НОП, „који ће у датом моменту извршити револуцију у Београду и заузети га", док су други — на основу „поузданих извора" — четничком руководству саопштавали нешто смијенију процену: да се ради о „преко 10.000 организованих комуниста" који располажу аутоматским оружјем. Чак је немачки командант окупиране Србије, још крајем августа 1943, уочио да је смисао четничког обрачунавања са НОП-ом, у Београду и другде, у ствари „елиминисање неугодног конкурента за власт у ослобођеној Југославији".

У другој половини октобра 1943. кроз Београд, возовима из јужних крајева земље према Немачкој, пролази већи број италијанских разоружаних војника. Сви су у јадном стању, јер на успутним железничким станицама распродају све што имају за храну, тако да су многи од њих „у Београд стигли скоро голи". Иначе, од италијанских заробљеника, за потребу немачке окупационе власти у Београду ангажовано је више хиљада за рад на железничкој станици, код пристаништа, у разним немачким надлештвима, на ауто-транспортним средствима. Региструје се и то да су Италијани, на питање да ли су за Бадолу или Мусолинија, у већини одговарали: „Ми смо за мир." С друге стране, међу немачким војницима запажају се знаци деморализације. Такозвано „Повјереништво 13/Н у Земуну" извештава о оснивању „Клуба самоубица међу немачким војницима у Београду". Од истог извора је крајем августа 1943. примљен извештај да је возом из Панчева на Дунав-станицу стигло „неколико стотина немачких војника у оковима", који су одатле камионима одведени у непознатом правцу. Радило се о немачким војницима из Баната, „који су се придружили једном иокрету који иде за тим да се мир што пре склопи, јер да је рат који траје већ четири године многим досадио".

Обострани интерес упућивао је немачке окупационе власти и четнике у Београду и широм Србије на што тешњу сарадњу у борби против НОП. Командант Југоистока, генерал-фелдмаршал барон фон Вајкс Максимилијан, јављао је 21. новембра 1943. Берлину да је склопио споразум са неким четничким вођама, по коме су четници обавезни да у заједничким борбама против НОВЈ „буду потчињени немачком командовању". Већ 1. децембра 1943. склопљен је уговор са капетаном Николом Калабићем и пуковником Јевремом Симићем о „укључивању четничких јединица у немачко борбено вођство приликом већих заједничких борбених дејстава" против НОВЈ. Потом је у Београду 14. децембра 1943. закључен

споразум између немачког капетана Фирст Вреде и капетана II кл. Михајла Цацића, команданта четничке раваничке бригаде, о заједничкој борби против НОП и о обостраном помагању „пропагандне борбе против комунизма“. У низу сличних немачко-четничких споразума, 22. децембра 1943. долази и до споразума између немачког мајора Милера и четничког потпуковника Љуба Јовановића, „са жељом да се уништи комунизам“ и да се Србија „води у сусрет будућности у оквиру Европе ослобођене од комунизма“.

Ти четнички аранжмани били су у складу с проценом да је „борба против комуниста тренутно важнија него борба противу Немаца, јер ће Немци једног дана напустити нашу територију а комунисти ће оспати и са њима ће се борба продужити“. Поента те процене била је садржана у томе да се не губи време, већ да се ослонцем на окупатора створи „општи национални блок“ против комунизма, па је као императив тренутка истицано да „ово време треба искористити за борбу противу комуниста и ту опасност отклонити“. У том смислу припреман је и некакав апел за потпис београдских четника, ради окупљања свих снага против НОП.

Обавештајни органи окупатора, НДХ и четника упозоравали су да се због војно-политичких збивања на међународној сцени врши померање снага у корист НОП, да је већина становништва „у свечаном расположењу“, прижељкујући после капитулације Италије сличан одјек и поступак у Мађарској и Бугарској. Сматрајући да је судбина нацистичке Немачке запечаћена и да је крај рата на видику, припадници НОП у Београду рачунали су да се налазе „на прагу важних војничких и политичких догађаја“.

У то време ослободилачком гокрету у Београду задат је нов, тежак ударац. Специјална полиција је 5. октобра 1943. ухапсила Веру Милетић (која је имала задатак да обнови организацију КП Београда) у Ластиној 9 и Василија Буху, организационог секретара ПК КПЈ за Србију у истој кући, где је Буха дошао на заказани састанак са Вером Милетић. Седмог октобра следило је хапшење две сестре Букумировић, Јованке и Србијанке, у Мокролушкој 7, да би 11. новембра 1943. у руке полиције иао и Влада Мирковић, обавештајац НОП у Београду.

Терор окупатора на подручју Београда настављао се несмањеном жестином: 17. октобра 1943. стрељано је 250 талаца, а 6 дана касније немачки командант Југоистока наложио је да се стреља још око 400 талаца V Београда (према неким подацима, укупно је стрељано 1, 5, 15. и 21. октобра 1943. године 706 затвореника из Бањичког логора). Првих дана новембра 1943. започело је спаљивање стрељаних родољуба у Јајинцима, с циљем да се уклоне трагови нацистичких злочина у Београду, који је био претворен у мучилиште и масовне гробнице. Због савезничке превласти у ваздуху, управник града Београда објавио је 16. новембра 1943. наредбу о мерама које би требало предузимати у случају ваздушног напада.

Управо тада, Танјуг је јављао о рушењу железничке пруге Београд—Смедерево и о топлотном дочеку бораца 5. дивизије НОВЈ на Златибору. Радио-билтен Врховног штаба од 21. но-

вембра 1943. донео је вест да су борци 1. шумадијске бригаде извршили диверзантску акцију у Јунковцима, чији је рудник давао угаљ за електричну централу која је снабдевала струјом београдску индустрију, водовод, радио-станицу. Имајући у виду даљи развој догађаја, Врховни командант НОВЈ упозоравао је војна и политичка руководства да су области Србије и Београда „велики резервоар“ нових снага, упућујући уједно директиве за рушење железничких пруга, саботаже у индустријским објектима, за нападе на транспорте немачких трупа и ратног материјала.

Последице Бухине провале осећале су се све до пролећа 1944. Једна за другом падале су нове групе чланова Партије и СКОЈ-а, као и активиста и симпатизера НОП. Тако је после пада обућарског радника Миодрага Божиновића, 29. децембра 1943, дошло до откривања Драгише Михајловића, механичара, па се ланац провале готово незадрживо наставио. Ухапшен је Борђије Златаров, поштански службеник, затим Коста Симић, чиновник ПТТ секције, Веселинка Лазовић, студент медицине која је одржавала везу са Анком Шкорић, за којом је Специјална полиција упорно трагала. На постављену заседу наишао је Михајло Павићевић, радник, члан РК КПЈ у Београду. Потом су ухапшени Марта Лабус и Недељко Савковић, настојник зграде у Улици Милоша Великог 56.

Током ноћи 21/22. јануара 1944. ухапшено је 16 лица: Данило Гаћеша, бравар, Богдан Алимпић, млинар, Велимир Гизел, чиновник Савеза набављачких задруга, Живојин Воркапић, адвокат, Борђе Васиљевић, инжењер, Милорад Марковић, млинар, Петар Лекић, инжењер и чиновник Патријаршије, Идриз Пашалић, чиновник Савеза набављачких задруга, Петар Секулић, кројачки радник, Александар Кленцовљевић, лимар, Данило Полаја, чиновник Патријаршије, Илија Вељковић, трговац, Љубомир Симић, чиновник Патријаршије, Миленко Филиповић, приватни чиновник, Душан Меденица, чиновник Патријаршије и Јован Шајкаревић, лекар. Сви су окривљени због давања прилога за Народноослободилачки фонд (НОФ) и сви су били повезани са Анком Шкорић.

Услед сталних полицијских рација у Београду је све опасније било изводити антиокупаторске акције, одржавати међусобне везе, па су активисти НОП били присиљени да пређу у дубоку илегалност или да се из града пребацују на слободну територију. Стање се погоршало и у ближој околини Београда због присуства четника Авалског корпуса, који су крстарили тереном, постављајући страже и заседе и вршећи ликвидацију симпатизера ослободилачког покрета. Приступило се даљој изградњи база и склоништа, уговорене су шифре за дописивање са Окружшм комитетом на подручју Чукарице, Железника, Кнежевца, Умке, Остружнице, Ресника, Раковице, Сремчице, Жаркова, Моштанице.

Готово читава ближа околина Београда била је запоседнута посадама немачких војника, Српске државне страже, Руског заштитног корпуса, док су четници настојали да покрију остали терен, нарочито на улазним и излазним каналима града. Окупатор је организовао сеоске страже и патроле које су вребале сумњиве везе и кретања пријатеља НОП, па је готово свака активност била онемогућена или скопчана с вели-

ким ризиком. О стању на ширем подручју Чукарице, јануара 1944, Миодраг Вуковић, члан Среског комитета КП, пише: „Старе везе су покидане, многи људи поклани, пребијени. Могаће се у многим местима почети са сасвим новим људима." Уследила су хапшења присталица и активиста НОП у Железнику и Сремчици. После пада Веселинке Лазовић, фебруара 1944, похапшени су Јелица и Влада Летић, Ангелина и Драги Миленковић, Славко Милованов и други који су оцржавали пунктове за везу са Космајем. Убрзо, 29. фебруара 1944, ухапшена је Десанка Жарић и упућена у концентрациони логор на Бањици као кривац I категорије. Међутим, у немалом броју случајева, агенти и инспектори специјалне полиције региструју чињеницу да се поједини активисти НОП и КП налазе у бекству или да им се није ушло у траг.

Окупаторско-колаборационистичка штампа и пропаганда нису могле прећутати оно што се збило у цревном грацију Јајцу крајем новембра 1943. Преносећи коментар берлинске агенције „Трансконтинентал-прес", колаборационистичко „Ново време" указивало је 8. децембра 1943. да одлуке у Јајцу „имају велик начелан значај". Поводом образовања Националног комитета ослобођења Југославије, с Титом на челу, генерал Нецић је 20. децембра 1943. преко радија оцржао говор, па је „Ново време" у више наврата писало о стварању „југословенске комунистичке впаце". Он је уједно сматрао да је стварање „несрпске владарнице Рибара и Тита" алармантан знак да је „црвена комунистичка аждаха поново заурлала". Стога је један од његових ближих команданата (генерал Јонић), од припадника тзв. српских оружаних одреда тражио да „сатру комунисте и бољшевице". Иначе, и нецићевци и четници су цогаћај у Јајцу окарактерисали као „црски комунистички пуч". У Београду и у другим градовима окупирани Србије, на Никољдан, 19. децембра 1943, доносе се антиослободилачке резолуције уједињених српских демократских политичких странака и групација. Великосрпска буржоазија, нарочито њени експоненти у Београду, траже излаз из оцвајања Србије и српског народа из оквира Југославије, па се наставља зближавање Драже Мпхаиловића, Нецића и осталих носилаца колаборације и контрареволуције, поц паролама „Срби неће комунизам" и „Сви Срби на окуп против Тита".

Припадници НОП су преко емисија радиостанице „Слободна Југославија" и преко савезничких радиостаница, као и у „Гласу" (који је објавио одлуке Другог заседања АВНОЈ-а) растураном у Београду — дознали низ значајних појединости које су показивале да се у Јајцу збио цогаћај с цалекосежним последицама. „Њујорк Тајмс" је поводом Другог заседања АВНОЈ-а објавио коментар у коме се поцвљачило да је саца успостављен званични контакт „политичке природе између савезничких власти и нове привремене владарнице маршала Тита у партизанској Југославији", цок је лондонски „Дејли Воркер" 8. децембра 1943. саопштио: „То је владарница која стоји у првој линији", а 12. децембра 1943. оцао је признање једицицама НОВЈ и укупним резултатима ослободилачке борбе југословенских народа. Срецином децембра 1943. чули су да министар иностраних послова САД, Корцел Хал, не поцржава политику Велике Британије у оцносу према НОП и да неће

вршити притисак на краљевску избегличку владу да се одрекне ДМ, какво је било расположење већине југословенских исељеника у САД и Јужној Америци.

Преко радио-таласа допрле су вести и о томе да је совјетска влада, поводом одлука у Јајцу, издала званично саопштење у коме се истиче да она на догађаје у Југославији гледа „као на позитивне чињенице које помажу даљој успешној борби народа Југославије против хитлеровске Немачке“, додајући да они истовремено „сведоче о озбиљном успеху нових вођа Југославије“. Осим тога, у том саопштењу је наведено да су четници ДМ наносили штету ослободилачкој борби југословенских народа и да је њихова делатност наишла на негативан став СССР. „Њујорк Тајмс“ је објавио изјаву књижевника Луја Адамича, који апелује на савезнике да пружи помоћ НОВЈ и који сматра да НКОЈ представља „конкретан израз сазнања и консолидације конструктивних унутрашњих сила које дејствују у Југославији“ и да је Титова влада — „влада националног јединства“. Генерал Маклејн је изразио наду да ће „славни пример Југославије пробудити остале потлачене народе Европе да устану против заједничког непријатеља“. Такође се сазнало да је Титово право име Јосип Броз Тито, као и за имена низа других руководилаца НОП, од којих су многи израсли у београдском револуционарном жаришту. Све је то доприносило борбеном расположењу становништва готово у свим срединама, нарочито међу омладином, осиромашеним грађанима и међу онима чији су блиски рођаци страдали у провалама и одмаздама окупатора.

Крајем 1943. немачка Врховна команда Вермахта полазила је од коистатаије да су искључиво Титове снаге запоселе области које су држале италијанске трупе до капитулације, читаво залеће јадранске обале и дубљу позадину, те готово сва острва. Хитлерова одлука да се Балкан најупорније брани заснивала се на процени да је тај простор „позиција од одлучујућег значаја“ за даље вођење рата. Немачка команда је ценила да је НОП тада увршћен у општесавезничку стратегију и да је положај припадника НОП и НОВЈ знатно ојачао. Немци су даље оценили да је НОВЈ створила мостобран за случај англоамеричког искрцавања, истичући уједно да снаге НОВЈ у централним деловима Југославије „већ представљају једну искрцану савезничку армију“. Стога је Хитлер захтевао да се читав југословенски простор, па и подручје Београда, брани као позипија одлучујућа за рат из војно-политичких и привредних разлога.

Крајем новембра 1943. немачка команда је утаничила линије одбране које су имале да поседну немачке снаге на Балкану. Она је, ипак, сматрала да расположиве снаге „нису биле довољне да би, са порастом партизанске делатности и предузимањем до тада од Италијана брањених одсека обале, покриле нове потребе“, јер су „устаници владали великим подручјима у унутрашњости земље“ и „представљали велику опасност у часу непријатељског искрцавања, са чиме се у пролеће 1944. опет могло да рачуна“. Тако је југословенско ратиште крајем 1943. добило већи значај у плановима антифашистичке коалиције и, нарочито, у плановима немачке Врховне команде.

Иначе, још почетком августа 1943. немачка команда је вршила припреме за поступак у случају капитулације Италије. Извршну власт на целокупном простору Југоистока преузео је војноуправни командант Југоистока, генерал пешадије Фелбер, док је Нојбахер одређен за „изванредног опуномоћеника Министарства спољних послова за Југоисток“, са седиштем у Београду.

Командант Југоистока је 23. јануара 1944. подвлачио како „комунизам у Србији има све већи утицај“, да је „комунистички покрет у успону“ и да је неправилно становиште да се даље „сузбијање банди сматра као полицијска ствар“, те да чињеница о масовном приливу добровољаца НОВЈ и о тајном потпомагању већине становништва НОП „игра важну улогу при процењивању непријатеља“. Максимилијан фон Вајкс је подвлачио да су „крвава обрачунавања“ између четника и припадника НОП „све чешћа и жешћа“, да су четници забринути „због болшевичке опасности, посебно због тога што „комунизам у великој мери уноси растројство у његове редове“.

У својим анализама непријатељи НОП подвлачили су да је НОВЈ солидно организована и наоружана, додајући да њени борци имају подршку становништва. С друге стране, упозоравали су како комунистичка пропаганда има све више утицаја. Ослобођена територија сбухватала је више од половине земље, на којој је функционисала широко разграната мрежа НОО. Преко 300.000 бораца НОВЈ крајем 1943. везивало је на југословенском ратишту око 450.000 окупационих и око 350.000 колаборационистичких војника.

Све је то подстицало на живљу активност припадника НОП у Београду, на чешће међусобно комуницирање и договарање о збијању редова за предстојеће догађаје, како у смислу објашњавања карактера и значаја онога што је било одлучено у Јајцу, тако и у изналажењу одговарајућих форми антиокупаторске активности. Таква оријентација руководства НОП у Београду била је у духу директиве ЦК КПЈ да се и на неослобођеној територији, путем усмене агитације и илегалне штампе НОП, организује „најшира кампања разјашњавања резултата и одлука Другог заседања АВНОЈ-а“, те значај успостављања Националног комитета ослобођења Југославије.

Окупациона и колаборационистичка средства информисања такође су давала повода за појачану активност НОП у Београду. У новогодишњој поруци немачком народу, маршал Херман Геринг апеловао је на ангажовање свих расположивих потенцијала, на „све снаге и жртве“ за даље вођење рата, подвлачећи (у дневној заповести ваздухопловцима) да се ради „о победи или пропасти“. Гебелс је преко радија упозоравао на опасност од непријатеља који се „по ноћи и магли приближује нашим градовима“. Информације „Новог времена“ о ослобођењу Сплита септембра 1943. и о „поразу“ јединица НОВЈ код Бањалуке 31. децембра 1943, нудиле су довољно појединости да се разазна како је ослободилачка борба после капитулације Италије попримила широк замах. Приступа се формирању алармних јединица при свим јединицама, штабовима и командама. Истовремено се стварају транспортне установе

и труије за експлоатацију железница на простору Југоистока, о чему генерал транспортне службе Југоистока 1. јануара 1944. извештава иначелника транспортне службе Генералштаба копнене војске. У Београду и Земуну успостављене су транспортне командатуре, железничке станичне командатуре, истоварне команде, батаљони за експлоатацију, машински и радионички батаљони за експлоатацију. Најзад, истиче се да је „од велике важности“ економисање расположивим материјалним средствима.

Док су унутар града у разним облицима тињали отпор и противљење окупационој власти, нарочито у области производње, на прилазима Београду — тамо где је утицај руководства НОП у окупираном граду имао непосредан утицај — јачала је диверзантска активност на комуникацијама које Београд повезују са свим крајевима, нарочито на магистралном правцу према Загребу. Тако су средином децембра 1943. диверзантске групе из састава Диверзантског батаљона Главног штаба Војводине и делови 1. сремског НОП одреда вршили минирање железничке пруге и уништавали транспортне возове, локомотиве и вагоне, секли телефонско-телеграфске стубове на деоницама између Батајнице и Нове Пазове, Земун-поља и Нове Пазове, Старе и Нове Пазове, Путинаца и Голубинаца. Између Бољевца и Јакова борци 2. батаљона 1. сремског партизанског одреда ватром из митраљеза оборили су 18. децембра 1943. немачки авион, а 3. батаљон 1. сремског одреда напао је усташко упориште у Добановцима.

Фелдкомандатура 599 је 18. јануара 1944. ценила да је, захваљујући споразумима немачких власти са четничким командантима, дошло до „политичког смиривања“. У наставку тог извештаја стајало је да су почетни успеси Црвене армије у офанзиви код Житомира, становништву „пробудили опет наду и чежњу, које никад нису биле потпуно избрисане, у ослобођење земље од окупационе силе“. Уговором између команданта Југоистока и инспектора четничких одреда ДМ, пуковника Јеврема Симића, закљученим 17. јануара 1944, предвиђено је „заједничко вођење борбе против комунистичких партизана“ на подручју Умке и Обреновца, Космаја и Гроцке, као и других крајева Србије. Седмом тачком Уговора, четници су се обавезали да ће се „у уговорном подручју искључиво ангажовати у борби против комунистичких партизана“, преузимајући на себе „одговорност за обезбеђење саобраћајних уређаја и средстава“ против напада НОВЈ, посебно за саобраћајнице које од Београда воде према Рипњу, Крагујевцу и Краљеву, према Обреновцу, Јајковцу, Горњем Милановцу, Младеновцу и Јапанову.

Недићевци колаборационисти су крајем 1943. одржали велики број зборова и састанака V београдском округу, на којима је изражена „одлучна воља да се прекине са старим методама толеранције неодговорних елемената који стварају хаос и ометају правилан развој прилика у земљи“, писало је „Ново време“. Генерал Иедић је војницима (укупно 2.100), који су на Нову, 1944. годину положили заклетву у Београду, поручио да се беспштедно боре против припадника НОП, јер ће им се тиме „руке посветити а име овековечити“.

СЛАБЉЕЊЕ НЕМАЧКЕ ОКУПАЦИОНЕ ВЛАСТИ И ПОСТЕПЕНО СРЕЂИВАЊЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НОП-а

После провала у организације НОП крајем 1943, полиција је у првој половини 1944. наставила с трагањем и прогонима припадника НОП, нарочито чланова КПЈ и Скоја, организованих чланова ударних група, диверзаната и саботера, курира и пропагандиста, као и оних који су били убачени у разне установе окупацијског система. Она, у суштини, улаже координиране напоре око проналажења и хватања „последњих остатака комунистичких група“ у Београду.

Упркос провала и бројних губитака кадрова, та десеткована илегална београдска организација НОП показивала је изузетну виталност у свим периодима НОП, па и у првој половини 1944. године. Застоји и поремећаји, потреси и повремене кризе битно су утицали на садржај, интензитет и обим антиокупаторских активности. Било је појава деморализације и затишја, да би се — првенствено под утицајем повољног кретања догађаја на фронтима другог светског рата, посебно у Југославији — иницијативом оних најсмелијих и несаломљивих, у складу с директивама и упутствима ПК КПЈ за Србију (чије се присуство осећало у готово свим срединама и тачкама отпора широм града) оживљавао рад на сређивању и афирмацији ослободилачког покрета у разним облицима.

Као и раније — уз поштовање договорених лозинкиза међусобно контактирање и конспирацију — састанци мањих група били су услов договора за било какве акције, за прибављање и преношење података од интереса за НОП, за међусобно информисање о текућим догађајима уопште и, посебно, у граду. Бирају се најприкладнија места — по илегалним становима, на прометним местима, понајвише у Студентском парку или Карађорђевој парку, код Мостара, на Славији, у Кнез-Михаиловој улици, на пијацама, пред биоскопима. Највише су коришћени летећи и улични састанци.

Припадници и симпатизери НОП вршили су веома разноврсне послове и задатке: прикупљање новчаних прилога, одеће и обуће — за НОФ, посебно санитетског материјала, радио-апарата, шапилографа, матрица и другог штампарског материјала — за потребе илегалне београдске организације или за партизанске одреде у даљој или ближој околини града. Понекад се долазило и до оружја — револвера, ручних бомби и муниције, куповином или отимањем. Тако су Милош Секулић и Драгиша Антић, на Вождовцу, куповали оружје и муницију од припадника Српске државне страже, као и од војника чешке и словачке народности који су служили у јединицама Вермахта. Прикупљено и купљено наоружање пох-

рањивано је у кафани „Чачанин“, у шупама у Војводе Степе 97 и на другим местима. Група попа Аћима прикупила је чак око 500 пушака и приличне количине муниције.

Уз помоћ симпатизера НОП из окупационог апарата, успешно су израђивана фалсификована документа, неопходна за кретање у граду или на ширем простору под контролом окупационих власти. Нови симпатизери проверавају се и прекаљују у свакодневним ситним акцијама, почев од растурања летака НОП, исписивања антифашистичких парола и симбола, успостављања везе с појединим пунктовима везе, до укључивања на краће политичке курсеве. Ипак, ниво организације НОП ни издалека није био усаглашен са политичким расположењем великог броја становника у граду. То донекле потврђује и оцена команданта за Југоисток, генерала Фелбера, који — у свом извештају за период 21. јануар — 18. фебруар 1944. године — подвлачи да је „комунистички ослободилачки покрет још више ојачао“.

Укрштају се и комбинују неоружане и оружане акције. Јануара 1944. једна борбена група (Милисав Пековић, Димитрије Николић, Светислав Каначки, Жиле Пауновић, Борђе Котевић и Бранко Омчикус) организују неуспелу отмицу новца из Народне банке. Група ударника у Земуну, код Дома старца, извршила је 9. фебруара 1944. атентат на „извидника Жупске редарствене области“ Ивицу Павелића.

Због опасности од нових провала и хапшења, готово у потпуности престаје извођење масовнијих акција. У отежаним условима (гомилање трупних јединица, полиције и доушника из колаборационистичких редова и од четника који су били заклето непријатељи НОП), руководство илегалне београдске организације прилагођава садржај и форме рада, мере и интензитет оружаних и неоружаних акција, узимајући за тежиште деловања привлачење нових присталица ослободилачког покрета, објашњавање догађаја и перспектива рата и револуције, посебно припремање кадрова за дефинитивни обрачун са окупатором, колаборацијом и контрареволуцијом. Форсира се прикупљање финансијских и материјалних средстава за илегалце и породице палих, заробљених и интернираних другова, као и за партизанске одреде у ближој и даљој околини Београда, слање добровољаца у јединице НОВЈ, даље продирање у олабављени окупациони апарат путем повезивања са деморалисаним припадницима окупационог и колаборационистичког система власти (ради добијања драгоцене информација о намерама окупатора и благовременог спасавања организација НОП од нових изненадних удара). У предвечерје одлучујућих збивања, очигледно, преовлађивала је политика чувања кадрова. Целокупна активност усмеравана је на то да се створе, обуче и наоружају борбене групе. Упоредо се одвијала већ уходана, с мањим или већим прекидима, самоиницијативна делатност ударних група, диверзаната и саботера, ликвидација истакнутијих колаборационистичких функционера, полицијских агената и њихових сарадника, доношење антифашистичког материјала, подстицање изостајања с посла, успореног рада, краће и оштећивања машина.

Непријатељ је такође подешавао своје расположиве снаге и средства, стечена искуства за ефикасније спровођење анти-

партизанске активности. Главна централа Абвера полазила је од тога да се разбијањем мањих група илегалца „не постиже ништа“, препоручујући да се над њима успостави обавештајна контрола и тим путем пробија до већих организација НОП, како би се потом „у датом тренутку потпуно уништили“ важнији кадрови и кључна упоришта београдске организације НОП. Приступа се управо онаквој антипартизанској тактици и средствима каквима се сами илегалци служе, уз примену пре свега изненађења и лукавства у свим подухватима. У том смислу вршено је систематско школовање тајних агената, стварање специјалних група за обавештајни рад у партизанској позадини. Централа Гестапоа, носилац и координатор таквих и сличних активности, позивала је на „крајње напрезање снага и безусловно ангажовање сваког појединца“, из чега произилази да немачки окупатори ни у најмањем степеноу нису потцењивали снаге и могућности београдске организације НОП.

У првој половини 1944. Београд је био без месне организације КП и СКОЈ-а, али је у њему веома успешно радила покрајинска партијска техника с неколико солидних склоништа за штампарску технику и илегални материјал, повремено и за истакнутије кадрове НОП који се тамо налазили сигурно прибежиште, или пак за курире који су доносили извештаје и одатле разносили разни пропагандни материјал и поруке широм Београда и у унутрашњост Србије. Тајна штампарија ПК КПЈ за Србију издавала је — поред осталог — „Глас“, орган Јединственог НО фронта Србије, у више хиљада примерака, чија је садржина обухватала готово целокупну проблематику рата и револуције у Србији и Југославији.

Упоредо с развојем догађаја у свету, и у Југославији расте борбено расположење становништва, нарочито међу омладином која тражи везу са пунктовима НОП и могућности да окупаторима и колаборационистима нанесе што већу штету. У пролеће 1944. године образована је нека врста руководства за слање бораца у партизанске одреде (Жарко Мрћенов, Шако Франовић, Жика Димитријевић и Душан Лилић и др.), за прикупљање санитетског материјала и финансијских средстава за НОП. Уједно се одвијао процес учвршћивања постојећих и успостављања нових борбених група.

Партијска организација Земуна, као истакнутог жаришта београдског ослободилачког покрета, имала је око 50 чланова КП и десетак кандидата у осам ћелија, док је скојевска организација бројала око 170 чланова (напомена: почетком 1944. организација КПЈ у Србији имала је око 600 чланова и кандидата). Готово половина становништва била је обухваћена ослободилачким покретом: у свакој улици, предузећу, установи деловали су симпатизери НОП, па и у земунској болници, где су повремено смештани рањени и болесни партизани, одакле су добијани санитетски материјал, лекови и друго. Складишта животних намирница, одеће и обуће, лекова и других потроштина налазила су се на више пунктова: у Угриновачкој улици 78, код „Круне“, код Илићевих и П. Кокотовића, близу Бежаније. Тамо су курири са слободне територије долазили запрежним колима и односили прикупљени материјал за Срем.

Као реакција на Друго заседање АВНОЈ-а, четници су своје политичке концепције припремали првенствено у Београду. Грађанске политичке групације образовале су некакав „национални блок“ у виду Југословенске демократске народне заједнице, као политичку основицу, оквир и организацијску форму равнорског покрета. Уједно се врше припреме за четнички конгрес, на чему интензивно раде др Живко Топаловић, шеф Социјалистичке странке, Адам Прибићевић, један од најистакнутијих вођа Самосталне демократске странке, и други, док радикал др Лазар Марковић прави списак људи који би требало да присуствују конгресу. Политичке групације из Београда за четнички конгрес одређују делегате, припремају и редигују резолуцију коју ће конгрес донети, што значи да су у Београду обављене готово све политичке припреме за конгрес, на коме су учествовали: испред Социјалистичке странке др Живко Топаловић, Милорад Белић, Александар Павловић, Богдан Крекић, Јован Јакшић и други, испред Самосталне демократске странке Адам Прибићевић, Александар Поповић, Никола Распоповић и други, испред Демократске странке др Савко Дуканац, Михаило Кујунџић, Бранко Ивковић, Љубомир Трандафиловић и други, испред ЈНС Александар Аксентијевић, Алекса Јовановић и Љубиша Трифуновић, испред радикала др Милутин Копша, инж. Васа Ристић и др.

Четиници су свим силама настојали да у Београду створе своју војну и политичку организацију која би благовремено елиминисала НОП и у датом тренутку преузела власт у граду. Они су раснолагали Београдским корпусом од пет бригада (1. обвезници из села из ближе околине Београда, 2. батаљон СДС и Недићева гарда, 3. ватрогасци, 4. и 5. припадници разних спортских организација), о чему је командант Београда, Александар-Саша Михаиловић, крајем 1943. известио четничког команданта Србије Мирослава Трифуновића. Поред тога, четници су у Београду имали и око 1.500 наоружаних „илегалних“ бораца, а добили су наређење да формирају и „црне тројке“ за ликвидацију својих противника, гтрвенствено припадника НОП.

У целини, стање у београдској четничкој организацији било је хаотично, са чим је Саша Михаиловић упознао и начелника четничке Врховне команде: „За сада, колико је мени познато, овде постоје три наше групе које су подједнако надлежне за Београд: Централни комитет, неке политичке групе и Штаб број 2. Сваки од нас, ко мање ко више, врбује људе за себе ...“ С друге стране, четничко руководство је упозоравано да су се београдски комунисти „осилили и да воде врло живу нропаганду, успешно користећи напад Радио-Лондона на четнике“ и четничку сарадњу са Недићем.

Англо-америчко бомбардовање Београда изазвало је малтене расуло међу четницима који су по Београду извршили многобројне пљачке, у којима су масовно учествовали и четници из оближњих корпуса. То је још више политички демаскирало четнике као сараднике окупатора, а уједно подигло углед припадника НОП међу становништвом града и околине. Стога је командант четничког Авалског корпуса, Свето Трифуновић, 22. априла 1944. обавестио Дражу Михаиловића да

се „у последње време нагло повећава и даље стално расте" комунистичка активност, да њихов „главни циљ јесте Београд" и да је њихов „јак корен" на Космају и другде. Уследио је налог Драже Михаиловића Ннколи Калабићу, команданту Горске гарде, „да по сваку цену уништи комунистичке делове у области Космаја, Венчаца, Букуље и све до Београда".

Немачки окупатори и колаборационисти настојали су да удруженим снагама, пропагандним и репресивним мерама, утичу на омладину, почев од отварања Београдског универзитета до слања осумњичених на преваспитавање у логор Смедеревска Паланка, како би је одвојили од утицаја Комунистичке партије и тим путем полицији олакшали надзор над студентима, нарочито над онима који су левичарски настројени и који у било ком виду сарађују са НОП. Завршавајући говор приликом поновног отварања Београдског универзитета, 10. јануара 1944, ректор др Никола Поповић изразио је захвалност немачким окупаторима, Недићевој колаборационистичкој влади и универзитетским властима „чијим је заједничким напором и добром вољом отворена за српску омладину ова највећа просветна установа".

О спрези немачких окупатора, недићеваца, љотићеваца и четника упозоравао је Покрајински комитет КПЈ за Србију у свом извештају почетком 1944, подвлачећи да „Недић и Дража, Дража и Немци прелазе на отворену сарадњу", додајући: „На терену округа београдског заједно делују Немци, недићевци, специјална полиција и четници. Народ се одупире покушајима и једних и других за мобилизацију." Уз помоћ окупатора и Недића, четници јавно растурају свој пропагандни материјал и своју штампу („Глас Београда", „Глас Тополе", „Равногорска мисао", „Глас равногорске омладине" и др.). Средином маја 1944. у Београду је образована и секција Централног националног комитета за територију Београда, Земунa и Панчева, као и посебна Секција за четничку пропаганду.

У данима када су с разних страна немачки команданти своје претпостављене извештавали да је ваздушна надмоћност Англо-Американаца „и даље иотпуна", окупационе власти у Београду све интензивније заводе замрачивање, форсирају мере заштите од опасности из ваздуха, врше извесну дислокацију својих установа, команди и јединица, маскирање својих објеката итд.

С пролећа 1944. године, Београд је — као изузетно значајно чвориште сувоземних, железничких, водених и ваздушних саобраћајница, те као стратегијско упориште целокупног немачког окупационог система у Србији и Југославији •— постао објекат англо-америчког бомбардовања. Тежиште напада савезничке авијације били су мостови на Сави и Дунаву, аеродром у Земуну, складишта погонског горива на Чукарици, касарне и други војни објекти. Према немачким подацима, Београд је први пут 1944. године бомбардован 8. априла између 21,34 и 22,45 часова, за што, истина, нема података о људским и материјалним губицима. Потом је уследило бомбардовање 13. и 15. априла 1944, опет без података о последицама.

Савезничко бомбардовање Београда, о коме је сачувана архивска грађа, извршено је 16. априла 1944. Око 11 часова појавила се прва група авиона, око подне — друга, укупно око 130 апарата. Сутрадан, 17. априла 1944, англо-амерички авиони су у три налета бомбардовали Београд. Бомбардовање је почело у 11,30 часова а завршено у 13,30 часова, када је било најјаче. Ти ваздушни напади изведени су са око 600 бомбардера. Током та два дана бомбама су засуте железничке станице на подручју града: главна железничка станица, Дунав-станица, станице у Топчидеру и Раковици, зграде неколико министарстава (финансија, пољопривреде, унутрашњих послова) и председништва владе, мостови на Сави и Дунаву, Студентски дом и Технички факултет, Гестапо у Ратничком дому, Пошта број 2, пијаце (Бајлонова, Јованова, Зелени венац, Каленић), пивара „Вајферт“, фабрика хартије „Вапа“ и фабрика штофа „Влада Илић“, Војно складиште на Калемегдану, савско и дунавско пристаниште, Теразије са палатом „Албанијом“, те велики број најважнијих улица (Карађорђева, Бирчанинова, Дечанска, Крунска, Краља Александра и др.), аеродром у Земуну. Испостава Жупске редарствене области НДХ у Земуну јављала је усташком руководству у Загребу да је „страдало неколико тисућа“, док су полицијски агенти и старешине дванаест кваргова Управе града Београда прикупљали подробне извештаје о порушеним и оштећеним зградама, о мртвима и рањеним, као и о затрпаним људима испод рушевина, те о локацијама стотинак неексплодираних авионских бомби само на најужем градском подручју.

Комесаријат паробродске и пограничне полиције известио је да су током бомбардовања 16. априла 1944. знатно оштећени Зимовник на Ади Циганлији и радионице Бродоградилница, да је брод „Цетиње“ потонуо, да су реморкери „Кајмакчалан“, „Краљевић Марко“ и „Босна“ погођени и напуњени водом, да су три шлепа погођена и потонула, те да је том приликом погинуло троје и рањено девет особа.

Током 17. априла 1944. савезнички авиони су погодили и концентрациони логор на Сајмишту, где је било око 60 мртвих и око 150 рањених. Према ондашњим проценама, током 16. и 17. априла 1944. немачки окупатори имали су укупно око 200 погинулих војника на подручју Београда и Земуне, док је због тих напада из ваздуха погинуло преко 1.160 Београђана и знатно више их рањено. Осим тога, услед савезничких бомбардовања 16. и 17. априла 1944. — према ондашњим проценама — окупациона власт је била „потпуно дезоријентисана и разбијена“: „Тих дана у Београду није било тако рећи никакве власти. Сви су били погубили главе, само су трчали лево-десно. Влада је избегла на Авалу, Управа града се склонила на периферију, команда Српске државне страже такође је избегла на периферију. Немци се евакуишу преко Саве и Дунава. Изгледа да ће њихова Команда Југоистока преселити или у Суботину или Петроград/“ Уз то, покидани су водовод и телефонске линије. Очевици подвлаче да је „настала масовна евакуација београдског становништва“ и да су се Београђани „размилели као мрави свуда по Србији, а највише по селима у непосредној близини Београда“.

Бомбардовања Београда настављена су и наредних дана: 21. априла 1944. у 15,30 часова око сто авиона ставило је под удар Земун: аеродром, пристаниште, железничку станицу и центар града; 23. и 24. априла 1944. бомбардована је касарна Коњичке школе у Земуну, а 25. априла 1944. савезничко бомбардовање је повећало панику међу становништвом. Да би смирио ситуацију, генерал Недић је преко радија позвао службенике разних окупационих институција да се врате на своја радна места и онемогуће безвлашће „које погодује непријатељу да може неометано радити“.

На повратку из Румуније, савезнички авиони су 7. маја 1944. око 10,30 часова с две бомбе погодили панчевачки мост; истом приликом над Земуну немачка противавионска одбрана оборила је два савезничка авиона. Касније, 18. маја 1944, при слабој видљивости, око 300 савезничких авиона извршило је жесток напад, нарочито на Пашино брдо. Од тог датума, Војни заповедник за Југоисток региструје да је „било више напада са мањим формацијама — до 50 апарата, приликом којих су погођени привредни објекти, железничке станице . . .“, додајући да је — у односу на ранију праксу бацања бомби од 30 до 50 кг, као и неколико од 500 кг — сада уочена новина у тактици англо-америчке авијације: употреба најтежих разорних бомби од 1.500 кг, делимични прелаз на ноћне нападе и на бацање запаљивих бомби. Осим тога, он констатује да је током више ноћи извршено полагање мина у Дунав, па је у београдској станици за цемагнетизирање прошло првих шест броцова и сви расположиви шлепови, како би се пловица Дунавом могла наставити.

Користећи метеж настао бомбардовањем, многи су покушали бекство из концентрационих логора, појединци и групе. Из „Немачког привременог концентрационог логора на Циглани Милишић“ — регистровано је у полицијској архиви — свакодневна бежа, чак и по двадесетак затвореника, поред осталог користећи и ту повољну околност што „италијански војници који овце чувају стражу не воце о томе рачуна“.

Савезничко бомбардовање Београда током априла и маја 1944, у целини, имало је вишеструке позитивне и негативне, војне, политичке и морално-психолошке последице за окупатора и за НОП. Засипање града бомбама с великих висина, како је то најчешће чињено, порец материјалне штете, изазивало је и осетне губитке становништва стамбених четврти. При том је регистрована и паника међу становништвом, које је масовно напуштало грац, привредни живот је замро, окупациона и колаборационистичка власт била је паралисана. Железнички саобраћај је „у великој мери отежан услед непријатељског нанаца из ваздуха“, железничке станице на покретну Београца су биле разорене, а запажен је и пораст изостајања с посла железничара, нарочито машиниста, возовођа и рачника у железничким рационицама. У сличном положају нашао се и трамвајски саобраћај.

Због савезничког бомбардовања и „политичког терора“ илегалца, Нецићева колаборационистичка влада није смела да се врати у Београд. С друге стране, четници ДМ су савезничко бомбардовање схватили као знак за почетак „главне акције“. Тако су четничке наоружане „илегалне“ групе пози-

вале Београђане да се јаве својим мобилизацијским јединицама у околним селима (Кумодраж, Вишњица, Врчи), где су укључивани у обуку. Четници су настављали са својом антикомунистичком пронагандом и, уједно, с ликвидацијама припадника НОП (свицепо убиство четворице омладинаца у Железнику, клање непоћудних у Вранићу, Божидаревцу и др.). Иако је немачка команда и даље сматрала да је покрет ДМ у крајњој линији непријатељ Трећем Рајху и да се с непријатељском оријентацијом четника „мора у свако добра рачунати“, ипак је у њиховој процени доминирала политика максималног коришћења четничких оружаних јединица у борби против НОП. Стога је командант за Југоисток 28. маја 1944. својим подручним командантима послао директиву: „Четничке групе које се налазе у борби са комунистима никако не треба ометати нити их нападати, већ их подупирати у борби.“

За време опште несигурности, страха и пометње, изазване бомбардовањем, када је маса Београђана била ван својих домова, чинило се да су се стекли повољни услови за извођење неоружаних и оружаних антиокупаторских акција широм Београда. С друге стране, савезничко бомбардовање је у знатној мери покидало везе између појединих пунктова и база илегалне градске организације, пореметило активност организација КП и отежало „ма какав организовани рад“.

Најзад, немачка Команда за Југоисток је тих дана констатовала да се „расположење становништва приметно погоршало“ и да је за њега „пропаст Немачке сада неминовност“. Укратко — због општег јачања НОП на југословенском простору, па и на подручју Београда, као и због систематског савезничког бомбардовања — деморализација припадника Вермахта добијала је шире размере.

Немачке окупационе власти и команде полицијских трупних јединица приступају извлачењу војно-тактичких и политичких искустава стечених током англо-америчких бомбардовања, нарочито у погледу дислокације, употребе и ефекта противавионске одбране својих објеката, ефикасније контроле и сузбијања активности НОП на подручју Београда, фортификацијског јачања одбрамбених положаја на прилазима Београду и унутар града. Усташки обавештајци извештавали су да ће Немци одлучно бранити Београд и да се предвиђају уличне борбе, па је одређен и немачки командант за организацију и вођење уличних борби. У том смислу, блокирањем појединих улица и тргова, извођене су и специјалне вежбе у граду. Осим тога, због несташнице моторних возила и погонског горива, као и због карактеристика партизанског ратовања, транспорт живе силе и ратне опреме железницом постаје све сложенији проблем, тактички и технички, посебно у погледу борбеног квалитета ангажованог људства. Стога је Команда за Југоисток подвлачила да је „ефикасна одбрана од партизанских напада на железничке транспорте могућа само са потпуно способним и за борбу расположеним командама за праћење транспората“.

Крајем априла 1944. у Београду и широм Србије множе се стрељања припадника и симпатизера НОП, па је тих дана — према једном усташком документу — побијено „тисућу комунистичких таоца“, међу којима је 500 талаца узето из

земунског концентрационог логора, уз напомену да се та „стрелања више не биљеже, већ само извршавају" и да, према проценама у Београду, „дневно гтада у Србији по стотину глава".

Кретање добровољана из Београда у партизанске одреде подстицала је и све тежа ситуација у граду, посебно жестоке репресивне мере окупатора и колаборациониста против присталица НОП. Агенти Специјалне полиције хапсили су све већи број грађана, иоле осумњичених за потпомагање НОП: током јануара 1944. — преко 300 (а кроз Централни затвор је у том времену прошло више од 440 људи), у фебруару — преко 360 (у затвору је било око 160 људи), у марту — преко 460 (кроз затвор специјалне полиције прошло је тада укупно око 720 људи).

ОМАСОВЉАВАЊЕ ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА

Војно-политичка ситуација средином 1944. развијала се у правцу даљег јачања позиција антифашистичке коалиције и у корист НОП Југославије. После сламања немачких снага на тзв. Густавовој линији и заузимања Касина, англо-америчке трупе су ослободиле Рим. Током јуна 1944. Црвена армија је потукла немачку Групу армија „Јужна Украјина“ и створила услове за напад на нацистичку Немачку с југоистока, у правцу Будимпеште и Беча. Искрцавањем својих трупа у Нормандији, савезници су отворили други фронт у Европи, настало је рушење Хитлеровог „Атлантског бедема“. Ближили су се дани повезивања југословенског фронта с левим крилом Црвене армије на Дунаву.

У Србији је тада било размештено око 80.000 немачких војника, око 40.000 бугарских фанштичких војника, 40.000 белогардејско-недићевских колаборационистичких војника и око 40.000 четника у око 45 корпуса. Поред тога, у Санцаку је дејствовао и Црногорски добровољачки корпус са око 5.000 четника под командом Павла Буришића (кога је генерал Недић унапредио у чин потпуковника).

Тих дана недићевци организују прославу „трогодишњице борбе против комунизма у Србији“ и свечани помен палим жртвама „у борби против комунизма“, затим отварају антикомунистичку изложбу, што је остављало утисак смотре антикомунистичких снага у Београду. С друге стране, четнички обавештајац из Београда, у свом поверљивом извештају од јуна 1944, јављао је да је подручје Београда „преплављено комунистичком пропагандом“, додајући: „Опет наглашавам, у Београду то радништво, са малм изузетком, сто одсто је комунизирано и организовано и ту нема лека за поправку.“ Он је уједно упозоравао да су припадници НОП веома активни и да они „траже срце земље — Београд“. Исто тако, усташки повереници из Земуна региструју чињеницу да пропаганда НОП „пуном паром ради у свим правцима“ и да „расту симпатије према Титу“. Они средином јуна преносе став немачког руководства „да ће одлучно бранити подручје Београда, Земуна и Панчева која су за њих најважније тачке, особито Београд, који ће прије разорити него што падне непријатељу у руке“. Најзад, усташки обавештајци оцењују да је Београд „мозак“ свих антиокупаторских акција и да је остао „још увек комунистички“, да припадници НОП „имају свагдје своје доушнике“, да „слободно делују по Београду, Србији а и у Хрватској“, да „раде смишљено и организовано •— са

много воље и фашизма", додајући и то да је јавно мњење уз њих.

Заповедник за Југоисток, у свом извештају о ситуацији у Србији у периоду између 16. маја и 15. јуна 1944, истиче да „нп инвазија ни иримена новог немачког оружја против Енглеске нису имали за последицу приметну промену у расположењу народа", да се широке масе становништва „не излажу већем ризику до свршетка рата који се већ може сагледати", да су „крugови организовани у Љотићевом и Добровољачком покрету још увек уверени да Англо-Саксонци неће Балкан препустити Совјетима и да је садашње давање предности Титу само тактички уступак Совјетској унији", да „готово све српске (колаборационистичке) управне и извршне власти — изузев Српски добровољачки корпус — стоје под утицајем покрета Драже Михаиловића" и, најзад, да „постоји више хиљада мобилисаних четника који су — са знањем и одобрењем Главног штаба Драже Михаиловића — спремни да се под немачком командом и уз њено снабдевање боре против комуниста."

У време када је у Београду започело систематско стрељање затвореника Бањичког логора, 8. јуна 1944. (до 20. јуна просечно сваког дана стрељано је по десетак затвореника), у Београду је снажно одјекнула вест о споразуму Тито — Шубашић, 16. јуна 1944. на Вису, како међу припадницима НОП, тако и међу окупаторима и колаборационистима. Атентат на Хитлера 20. јула 1944. изазвао је снажан потрес у окупацијском систему. Међу припадницима Вермахта настало је извесно комешање, узбуђење и малодушност. Гестаповац је убио у Косовској улици једног немачког официра из Аустрије, због антихитлеровског расположења. Немци смештени у згради „Југоштампе", који су се били побунили, били су опкољени од трупа верних фон Вајксу и присиљени да положи оружје. На Дедињу и у другим деловима Београда ухапшено је од стране Гестапоа око 180 официра и подофицира, од којих је по кратком поступку њих 63 стрељано. Појачане немачке патроле крстарице су улицама Београда, обилазећи сва места и легитимишући припаднике Вермахта. Истовремено, фон Вајкс је упутио телеграм верности Фиреру, како се не би посумњало да и он учествује у завери.

Међутим, према четничким подацима, „незадовољство код Немаца у Београду узело је озбиљне размере". Да би открио симпатизере завереника, Гестапо је наместио лажни аларм 24. јула 1944. у 14,15 часова. Они Немци, који су имали разлога за неспокојство, својим аутомобилима појурили су ван града. Али, стоји у четничком извештају, „сви излази били су блокирани", па је том приликом „преко 785 моторних возила заплењено и око 750 официра и војника ухапшено и стрпано у Гестапо". Фон Вајкс је брзо постао потпуни господар ситуације. Укратко, тај догађај је у Београду прошао без озбиљнијег поремећаја окупацијског система.

Немачко командовање тада се нашло пред мноштвом проблема, првенствено око одбране позиција у Србији и Београду, чије прилазе почиње све више утврђивати. Команда Југоистока имала је задатак да „чврсто држи средњи део Балканског полуострва који је важан за ратну привреду и

да обезбеди функционисање најважнијих саобраћајних веза на подручју Југоистока". Крајем августа је командант Југоистока захтевао од својих потчињених команди да се „што је могуће дуже избегне утисак евакуације“, прецизирајући: „Одбрана до последњег метка и до последњег човека, све дотле док не стигне проверено наређење за прекид борбе". Тих дана се Хитлер изјаснио да „нема ништа против ‚малих тактичких маневара‘ с покретом Драже Михаиловића“, што је свакако произишло из упознавања с чињеницом да су „четници у борби против комунизма и сувише слаби" и што су увидели да „морају тражити ослонац у немачком Вермахту коме ће се безусловно потчинити са пуно поверења" — како је то изложио командант Југоистока, додајући: „Они су спремни да се боре против комунизма свуда тамо где бих их ја поставио ... Четници су спремни да дају сваку гаранцију да ће се испоручено наоружање и муниција употребити само против комунизма".

Крајем јула и почетком августа 1944. проглашава се у Београду мобилизација обвезника рођених у периоду 1919—1924. године, да би се попуниле јединице СДС (тада су имале преко 13.100 војника) и СГС (преко 5.600 људи). Међутим, мобилизација је пропала, што је генерал Мушицки, командант СДС, 11. августа 1944. протумачио „душевном депресијом и нерасположењем код свих оних који су се одазвали позиву", док се други — који се нису одазвали — „слободно шетају улицама исмејавајући оне који су већ обукли униформе".

Управо тада у Тополи су вођени разговори о сарадњи између немачких представника и четника ДМ. Том приликом је мајор Рачић, опуномоћен од стране Драже Михаиловића за те разговоре, нагласио да би се — због ситуације у којој су се налазили немачки окупатори и четници — „морало доћи до једног целовитог решења", па је тада предложио стварање „националног фронта" који би обухватио СДС, СДК, формације ДМ и све друге антикомунистичке снаге: „Покрет Драже Михаиловића је спреман да у целости иде у овај фронт. Основни задатак је општа мобилизација и стварање једне Српске националне армије за уништење комунизма у Србији." Ритмајстер принц Вреде је у своју забелешку о овом разговору с четницима унео и следећу изјаву четничког мајора Рачића: „Срби, које ви нисте познавали, ипак се боре за вас. Ми се обавезујемо нашом часном официрском речју да ћемо бити верни. Покрет Драже Михаиловића је спреман да да све гаранције које Немци буду захтевали. Наше смртно непријатељство против комунизма је најбоља гаранција наше верности. Нас не интересује будућност, свеједно како ће се рат завршити, ми смо одлучили, ако тамо мора бити, да ви-тешки пропаднемо."

Положај немачких окупатора у Београду и Србији био је утолико тежи што је средином августа, како су Немци регистровали, „започео очекивани велики Титов напад на Србију". С друге стране, за предстојеће борбе против НОВЈ нису располагали одговарајућим снагама и средствима, поред осталог због слабе покретљивости трупа. Транспорт људства и ратног материјала, у целини, прерастао је у крајње сложен проблем: преко сто локомотива избачено је из строја у периоду од 15.

јула до 15. августа 1944, што је у високом степену смањило ефекте експлоатације у сваком погледу. Дунавом се није могла превести жетва, јер није било довољно тегљача и шлепова. Коришћење моторних возила такође није нудило повољно решење због велике несташнице погонског горива, резервних делова и гума.

Функционери окупационе власти и команданти немачких јединица са забринутошћу прате политичко гибање у Београду и у Србији, настало после споразума Тито — Шубашић, нарочито четници који су тај догађај схватили као издају и трагедију сопственог покрета. Динамика збивања на политичкој сцени уздрмала је позиције колаборациониста и контрареволуције: 8. августа 1944. године краљевска избегличка влада издала је декларацију којом се свака јавна или прикривена сарадња са окупатором осуђује као злочин и издаја народних интереса, па су народи Југославије позвани да се окупе у јединствени фронт борбе против фашистичких окупатора под вођством маршала Тита; 17. августа 1944. објављена је и декларација председника Националног комитета ослобођења Југославије, којом су четници ДМ и припадници колаборационистичких оружаних формација последњи пут позвани да се прикључе НОВЈ; 25. августа 1944. краљ Петар је потписао указ о распуштању четничке Врховне команде, а 29. августа 1944. Дражу Михаиловића разрешио дужности начелника штаба Југословенске војске у отаџбини.

Та кретања на међународној и унутрашњој војно-политичкој сцени изазвала су деморализацију, дезертерство и осипање међу колаборационистима, али се ипак контрареволуционарне снаге збијају за борбу против НОП. Тако, средином августа, код Косјерића Дража Михаиловић и Милан Недић склапају споразум о заједничкој борби против НОП. Потом је у Београду командант Југоистока фон Вајкс примио владу генерала Недића која му је понудила борбену сарадњу свих расположивих недићевско-четничких снага против НОВЈ и поставила ултимативни захтев да се одмах наоружа 50.000 људи, при чему је Недић нагласио да говори и у име Драже Михаиловића. Заузврат, фронт Недић — Михаиловић би се до краја рата, без обзира на општу ситуацију, уздржао од сваке непријатељске акције против немачких снага.

Средином 1944. године НОП је имао разгранату мрежу огранака и ослонаца широм града, нарочито у Земуну, и то у органима и установама окупатора и НДХ. Преко Франца Канаша, Анице Лаврич, Вида Тулике, Анице Бакаш, официра Мирковића, сарадника под шифрама „Виктор" и „Аргус", као и других активиста и симпатизера НОП, који су радили у цивилним и војним устачама непријатеља, руководство НОП је готово увек могло добити драгоцене податке о распореду, јачини и намерама непријатеља.

Као и раније, у протеклим годинама, од Франца Канаша и Анице Бакаш, прибављене су пропуснице-аусвајси, пасоши и печати окупационих власти, а од неких домобранских официра долазило се и до наоружања и муниције. Вид Тулика, жандармеријски поднаредник, наоружао је цео партијски комитет Земуна. Комуниста Дејан Гојковић, на раду у „Икарусу", преносио је пошту за Београд, и обратно. Преко неко-

лико лекара и апотекара, симпатизера ослободилачког покрета, набављени су и најпотребнији лекови и разни санитарски материјал. Преко уходаних излазних и улазних канала (од Добановаца за Угриновце, од Бежаније за Јаково, и других) месечно је — према неким проценама — пролазило око 300 Земунца и Београђана, радника и сељака, студената и средњошколаца, да би се потом укључивали у јединице НОВЈ или стављали на располагање народноослободилачким одборима или другим органима и организацијама НОП.

Два земунска ударника (Никола Петровић и Мали „Муња“) 7. августа 1944. године извршили су атентат на шефа политичког одсека усташке полиције, Бранислава Северовића, а убрзо и на његовог заменика Божа Шарића. Друга два ударника (Ивица Мосман и Бранко Јабанац) ликвидирала су агента Божића који је, на основу полицијских спискова, хапсио припаднике НОП у „Икарусу“. Ударници Пера Бубњевић и Славко Грејаковић извршили су атентат на адвоката Бурића, који је био главна четничка веза с Београдом. Земунски ударници су такође ликвидирали трговца Маринковића и шпијуна Карла Новака (који је том приликом био само рањен). Све те акције су веома повољно одјекнуле међу становништвом, а одјекнуле су и међу припадницима окупационих и колаборационистичких власти.

Сви ти показатељи речито су потврђивали чињеницу да је НОП у Београду средином 1944. године био у успону.

Штампарска техника ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију непрекидно је била предмет интересовања Гестапоа и специјалне полиције, који су свим силама настојали од почетка рата да је открију и униште. У том смислу били су ангажовали најбоље агенте и знатна средства како би добили што више конкретних појединости о људима који у њој раде и о њеној локацији, те о куририма и пунктовима везе који су стремили тој илегалној штампарији и од ње се зракасто ширили широм Београда. Међутим, упркос многобројним провалама током 1941, 1942. и 1943. године, тек 28. јула 1944, два и по месеца пре ослобођења Београда, полиција је успела да откријештампарску технику, и то управо у тренутку када су вршене припреме да она прекине с радом. Тада је у Горњомилановачкој улици изненада ухапшен Светислав Каначки, главни техничар Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Убрзо су огкривена и илегална склоништа КП у Крајинској улици 36, Гарибалдијевој 4, Великоморавској 7, Војводе Глигора (Устаничка) 24 и у Улици Стевана Првовенчаног 103. Том приликом полиција је похапсила двадесетак лица која су радила у техници ПК, од којих је касније већина стрељана.

Полиција је признала веома добру организацију техничког апарата ПК, наводећи уједно имена Вучка Ивковића, Арсена Булута, Живка Пауновића и Јелене Поповић, које није ухватила, док о куририма Мили Пауновић и Вери Андрић није ништа сазнала.

У Крајинској 36, у стану Ратке и Милутина Благојевића, налазило се вешто изграђено подземно склониште од две веће и једне мање просторије, у којима је била смештена штампарија и где су радили Бранко Боновић и Слободан Јовић (до августа 1943. ангажовани у илегалној штампарији ЦК КПЈ,

Бањички веиас 12). Приликом упада полиције у ту зграду, развила се тешка борба између агената и двојице радника. Видећи да је полиција открила улаз у илегално склониште и тајну штампарију ПК, Боновић и Јовић су најпре запалили документа која су се тамо налазила и потом ручним бомбама и револверима започели борбу, пружајући отпор до последњег метка, да би на крају извршили самоубиство, како живи не би пали у руке полиције.

Полиција је тада саопштила да је пронашла у илегалним склоништима КП једну радио-станицу, комплетну штампарију, знатне количине штампарског материјала и хартије, пропагандних брошура, санитетског материјала, оружја и муниције, као и извесне суме новца. Поред тога, пронађене су и инсталације за производњу електричне струје. Подвучено је уједно како је подземно склониште у Гарибалдијевој 4 било камуфлирано великом покретном каљавом пећи.

Колаборационистичко „Ново време“ је писало како је тада „откривено и уништено последње комунистичко легло“, саопштавајући — поред Светислава Каначког — и имена похапшених који су радили у штампарској техници ПК: др Јован Борђевић, Милисав Пековић, Милутин Благојевић, Јозефина Грундл, Драгослав Грундл, Анђелија Поповић, Стева Стевановић, Недељка Оклобција, Ана Добеш, Глигорије Соколовић, др Милош Милошевић, Невенка Јовановић, Тимотије Бекмановић, Јован Добеш, Никола Новак, Олга Буришић, Гордана Парента, Анђа Стевановић и Ратка Благојевић.

Био је то тежак ударац за НОП Београда. Откривање штампарске технике значило је уједно и губитак значајних складишта пропагандног материјала, наоружања и опреме, као и илегалних база у којима су повремено налазили уточиште партијски кадрови који су долазили у Београд или пролазили кроз град идући у разне крајеве Србије и Југославије. Падом штампарске технике ПК престао је готово сваки облик организованог рада Партије у Београду. „Каначки је држао све konce у својим рукама“ — писао је поводом тог догађаја Вучко Ивковић, додајући „да није било могуће спречити катастрофу“: „То је полицији било довољно да уђе у срж организације. Тако су за кратко време били откривени сви пунктови и људи у њима . . . Настала је драматична ситуација . . . Полиција је хапсила све који су се ту затекли и пленила све што је нашла, а што је било компромитујуће . . . Полиција је тако брзо деловала да нисмо ни стигли да учинимо више . . .“.

Ипак, захваљујући угледу КП и упориштима НОП међу становништвом (ницање бројних борбених група, обнављање мреже обавештајаца и симпатизера), ослободилачка борба у Београду није замрла. Напротив, услед победа савезничких армија на Источном и Западном фронту, посебно на југословенском ратишту, антиокупаторско расположење добијало је нове подстреке и захватало шире масе становништва.

Савезничка авијација наставила је с бомбардовањем Београда, имајући на удару, као и у пролеће, првенствено железничке саобраћајнице и уређаје, железничке станице, мостове и друге војне објекте.

Ваздушним нападом на Београд 3. јула 1944. настао је прекид саобраћаја од Београда ка Земуну и Топчидеру, у тра-

јању од 24 часа. Осим тога, заиаљеио је складиште „Шелових“ минералних уља. На станичним постројењима складишта погонског горива настала су обимна разарања. У периоду 27. јун — 9. јул 1944. изведен је „лов на локомотиве“, па су дејством савезничких авиона тада оштећене 92 локомотиве.

Током септембра 1944. напади из ваздуха су интензивирани. Услед бомбардовања из ваздуха 3. септембра 1944, оштећени су сви мостови, као и онемогућен превоз скелом код Смедерева. Већ 5. септембра 1944. скела Панчево—Београд потопљена је услед поготка мине, па је издата заповест о транзиту са претоваром за станице Земун—Топчидер и Панчево—Београд, станица Дунав. Ваздушним нападом 6. септембра 1944. поново је оштећен железнички мост преко Саве.

Нападом савезничких авиона 8. септембра 1944. оба железничка савска моста су знатно оштећена. Обавештајац НДХ о „приликама у Србији“ упозоравао је на последице бомбардовања и промена на фронтима другог светског рата: „Најездом совјетске војске на Балкан и задњим бомбардирањем Београда“, стоји у извештају генерала НДХ Ванера — „створена је у Србији и Срему таква паника, какове до сад још није било. Људи безглаво напуштају Београд, остављајући своје имање и станове . . . Многи частници србског добровољачког корпуса безглаво бјеже у Њемачку“ (додајући да су љотићевци „најприснији сурадници Њемаца“).

Истом приликом, обавештајац НДХ известио је да је железнички мост за Панчево „потпуно неупотребљив“, додајући: „Путнички и железнички мостови за Земун оштећени су. Овим нападима нанете су велике штете велеобртним и прометним уређајима, а бачени су сагови бомба на поједине улице унутар града. Сав привредни живот Београда је стао. Београд проживљује тешке дане пред неизвјесности судбине. Обће мишљење је да се Србија налази пред револуцијом и грађанским ратом.“ Гај извештач је саопштавао и то како је међу четницима ДМ „настало право расуло“, а припадници НОВЈ „са свих страна надиру према Београду“.

Поред тога, у поменутом извештају стоји: „Њемци се утврђују око Београда и у самом Београду, те граде јака утврђења и копају ровове. Према томе изгледа да ће Њемци одлучно бранити Београд . . . Селидба Њемаца и припадника њемачке народностне скупине из Србије и Баната довршена је. Иселили су се и Руси. Чак и београдски велеобртници Влада Илић, Влада Митић, Теокаревић и други.“

После десет дана, 18. септембра 1944, приликом ваздушног напада 50 авиона, с три поготка погођен је железнички мост преко Саве. Тек 25. септембра 1944. савски мост Београд—Земун био је пролазан за локомотиве уз ограничење брзине вожње.

У немачким изворима наводи се да су англо-амерички авиони 6. и 8. септембра 1944 „бомбардовали објекте у Београду, па и центар града, у таласима од по 100—120 авиона“.

Упоредо са приближавањем јединица НОВЈ и Црвене армије Београду, када је било очигледно да ће убрзо уследити обрачун ослободилачких снага са окупатором, колаборацијом и контрареволуцијом, Недић је одлучио да се са својом владом повуче из града. Тако се крајем септембра и почет-

ком октобра 1944. Недићева колаборационистичка влада повукла у Сремске Карловце, надајући се да ће се одатле — пошто ће немачке трупе бити привремено тучене — брзо повратити у Београд.

Почетком октобра 1944. немачки командант Београда завео је опсадно стање у граду и преузео целокупну извршну власт, да би 10. октобра именовao тзв. Одбор државне администрације за Србију (за свако министарство поставио је по једног повереника, а за председника тога Одбора именовao је Ивана Петковића). Тих дана је Недићева влада именовала Драгог Јовановића за изванредног владиног комесара на подручју Београда и оближњих срезова (врачарски, грочански и посавски), који је на тој територији „у погледу управне и самоуправне власти имао најшира овлашћења". У табору колаборације и контрареволуције настала је права пометња, па су многи колаборационистички функционери са својим сарадницима бежали из Београда главом без обзира.

Активисти НОП појачали су напоре око прикупљања оружја и муниције, како би у погодном тренутку садејствовали изнутра нападима споља јединица НОВЈ и Црвене армије, посебно како би спречили минирање водовода, електричне централе, главне централе ПТТ, мостова, објеката од виталног значаја за нормализацију прилика у ослобођеном граду.

Сведочење Недићевог министра др Милорада Недељковића од 3. октобра 1944, сликовито показује панику у редовима колаборације: „Од овог тренутка (поноћи) важи опсадно стање у Београду. Функцију српске владе преузимају немачке власти. Српска влада премешта се у Немачку, да предузме тамо своју политичку и националну дужност, окупљајући око себе све Србе који се већ тамо налазе (преко 300 хиљада), као и оне који ће се ових дана евакуисати, и то је сва наша интелигенција, чиновништво и српски оружани одреди (С. Д. стража, С. Д. корпус, Гранична стража и Српска гарда). Данас су добили пасош у Немачком посланству и сви чланови Равногорског покрета и многи политичари из демократских фракција. Саопштавам Вама и свима чиновницима, ко год жели да се евакуише нека се јави у Председништву владе. Воз за возом ићи ће непрестано, све ће формалности свршавати Кабинет Председништва. У шуму је немогуће ићи, јер је услед одласка Драже Михаиловића преко Дрине за Херцеговину изазвано расуло у његовим одредима и четници се разилазе и неће више да се бију. Ово је њихово усмено изјављивање у Председништву данас цео дан."

Средином октобра Београд је напустила и група љотићеваца, који су иначе играли значајну обавештајну улогу за рачун немачког Вермахта. Љотићеви функционери Владо Ленац и Радослав Павловић повели су са собом 60 љотићеваца, а Ратко Парезанин — 40, сви за организацију „српских јагд-командоса".

Према договору генерала Боривоја Јонића и генерала Трифуновића, четничког команданта Србије, Српска државна стража ушла је у састав Југословенске војске у отаџбини као посебна оружана формација под називом „Српски ударни корпус Југословенске војске у отаџбини". Поред тога, служ-

бениди Недићеве владе, органа и организација, као и полицијски агенти по квартовима, компромитовани у борбама против НОП, масовно су се прикључивали четничким јединицама.

Под притиском НОВЈ четници су се повлачили према Београду, очекујући да ће се под заштитом Немаца прикупити и консолидовати за даљу борбу против НОП, док се — како су се четници још надали — на јадранску обалу не искрцају англо-америчке трупе.

Тих дана су у Београд ушле и неке четничке јединице, међу којима и корпус Горске гарде Николе Калабића, које су продефиловале улицама града 4. октобра 1944. и вратиле се на своја полазишта. Тако су пропали четнички планови о преузимању власти у Београду, што је изазвало расцеп међу четничким руководиоцима. Док су једни заступали тезу да четничке снаге треба да се пребаце у источну Босну и према Санџаку и Црној Гори, како би се спојиле с четницима Павла Буришића и образовале фронт ради прихвата западних савезника на црногорском приморју, други су осећали да је крах четничког покрега неминован, па су тражили успостављање сарадње са НОВЈ. У том смислу, четнички мајор Саша Михаиловић је 5. октобра 1944. уговорио састанак с представницима НОО Београда ради утаначења понуде о сарадњи. Потом је четничка команда Београда наместо Саше Михаиловића наименовала нову делегацију, која је с представницима НОП утврдила да се четници стављају на располагање НОО Београда. Међутим, четничка Врховна команда обуставила је даље контакте с НОП, али је београдски део експозитуре четничког Централног националног комитета одрекао послушност Дражи Михаиловићу и одобрио споразум с НОО Београда. Потом је руководилац цивилног штаба четничке команде Београда 7. октобра 1944. одржао састанак четничких функционера из београдске организације Драже Михаиловића, а уједно су договорили „упад“ Гестапоа ради „хапшења“ четничких функционера, у тежњи да тиме „сачувају углед“ за каснији развој догађаја у ослобођеној земљи.

Распад београдске четничке организације био је потпун.

Крајем августа и почетком септембра 1944. у Београду се стварају многобројне борбене групе, чију окосницу чине неоткривени чланови Комунистичке партије и СКОЈ-а, као и пуштени из концентрационог логора на Бањици и из других логора. Руководећи органи НОП Космаја и Срема, сваки са своје стране, упућују у Београд своје представнике (Свето Баслаћ, Вера Андрић и др.) са задатком да се повежу са преосталим члановима КП и СКОЈ-а, као и са борбеним групама у граду, да чвршће повежу те групе и усмере њихову активност, нарочито у погледу њихове припреме за прихват ослободилачких снага и садејство с њима у операцији за ослобођење Београда, која се наслућивала као непосредни и најважнији задатак припадника НОП.

ОК КПЈ за Младеновац, по налогу ПК КПЈ за Србију, почетком септембра 1944. шаље у Београд групу људи — партијско поверепство, са задатком да се повеже са раније послатим групама, затим да створи Извршни одбор ЈНОФ за Београд и да припреми борбене групе за ослобођење града. Били су то

Олга Врабич, секретар партијског поверенства, Рајко Баковић, Каћа Балножан и Живојин Анђелковић, а овај је требало да се повеже са Милошем Вучковићем, обавештајним официром 1. пролетерског корпуса који је са радио-станицом послат у Београд ради прикупљања и достављања обавештајних података, неопходних за успешно вођење борби за ослобођење Београда. То партијско поверенство каналисало је даљи развој прилика у Београду у корист НОП, елиминисало сумњиве, дивље борбене групе (тзв. ЦК) и створило бројне и добро наоружане борбене групе, као и посебне групе за санитарску службу.

Немачка команда је 8. септембра 1944. издала „заповест за евакуацију” и поставила комесара „за евакуацију већих градова”. Потом је уследила директива команданта Југоистока од 2. октобра за спровођење евакуације Београда. За команданта проширеног одбрамбеног рејона Београда именован је генерал-потпуковник Фридрих Штефан.

Тих дана кружио је међу колаборационистичким оружаним формацијама Недићев распис за безобзиран обрачун са родољубивим становништвом Београда. Њиме је било наложено да се хапсе и смештају у логоре сва лица која проповедају комунистичке идеје, симпатишу их, хвале комунистички режим, прикривају комунисте, омаловажавају или критикују поступке власти. Даље, расписом се прецизира да за таоце треба узимати сроднике лица која су се „одметнула у шуму”.

Београдска четничка организација прешла је на нову формацију од пет корпуса са 17 бригада. Дража Михаиловић је наредио да се 1. септембра почне са општом мобилизацијом, а Команди Београда да изврши припреме за „општу акцију”, тј. да се припреми за преузимање власти у Београду. Команданту СДС (која се већ налазила под командом Југословенске војске у отаџбини) наређено је да изврши концентрацију својих јединица у рејону Београда и да се стави под непосредну команду генерала Мирослава Трифуновића.

Тих дана је у Београду одржано саветовање свих контра-reволуционарних снага у окупираној Србији. Генерал Недић је тај задатак поверно свом блиском сараднику Велибору Јонићу, коме је ставио у задатак да повеже колаборационисте и изради план за одбрану Београда. Саветовању су присуствовали командант СДС, Иван Павловић, потпуковник, бивши командант СДС, генерал Стева Радовановић, шсф Антикомунистичког одсека специјалне полиције Божидар Бећаревић, те Недићев изасланик Велибор Јонић. Прави циљ тог саветовања био је да удружене колаборационистичке снаге узму Београд од немачких окупатора пре доласка Црвене армије и НОВЈ, и да о томе одмах извести западне савезнике: „да су националне трупе под командом Драже Михаиловића без ичије помоћи заузеле Београд”.

Крајем августа и почетком септембра 1944. нацистичка Немачка била је потпуно усамљена, економски изолована и блокирана, окружена армијама антихитлеровске коалиције. У Београду је тих дана — према изворима НДХ — владало „велико одушевљење због пада Париза, капитулације Румуњске, те развоја догађаја у Бугарској”.

Већина Београђана жељно је очекивала своје ослободиоце. Активисти НОП су се тада релативно слободно кретали градом и извршавали своје задатке. Поједини командири жандармеријских јединица тражили су везе с НОП и нудили своје услуге за случај повлачења немачких окупатора. Тих дана извршен је и обиман рад око организовања жена и посебних група за пружање санитетске помоћи рањеним борцима НОВЈ.

Док се још водила борба за пробој спољне одбране Београда, Штаб Првог пролетерског корпуса упутио је у град Милош Вучковића са задатком да отуд доставља извештаје о стању, расположењу, систему унутрашње одбране, те о организацији активиста НОП, како би се брже и с мање жртава сломио одбрамбени систем непријатеља.

Милош Вучковић, мајор НОВЈ, понео је са собом радио-станицу, па је питање провлачења у град било крајње сложен и ризичан борбени и обавештајни задатак, утолико више што су сви прилази били запоседнути мрежом осматрачница, отпорних тачака, патрола и доушника. Неочекивано, у заседу Космајског партизанског одреда код Раље упала су кола Срба Бонића, помоћника министра здравља у Недићевој колаборационистичкој влади. Са два брата Анђелковића (Сава и Жине) и радистом Миодрагом Митровићем, Вучковић је одлучио да главном комуникацијом крене у Београд. Још исте вечери, четворица обавештајаца наоружана аутоматима, револверима и ручним бомбама, похитала су на извршење задатка: Милош Вучковић, сада као помоћник министра, Сава Анђелковић — његов „секретар“, опа два друга обавештајца — министрова пратња; Бонићев шофер није замењен, наређено му је да вози обавештајце НОП, у противном може изгубити главу.

Упркос опасности од немачке полицијске контроле, наоружани обавештајци грабили су према циљу. На неколико места од Авале надаље, возило је заустављено, али су уредне исправе помоћника министра биле довољна гаранција за контролу, па су немачки војници подизали рампу и пропуштали возило мајора Вучковића. Понегде су обавештајци НОП доживели чак снисходљиве поздраве четничких и недићевских стражара. После савлађивања последње баријере, код Трошарине на Вождовцу, возило се зауставило тек на Звездари, у Улици војводе Бране 59, у дому Анђелковића, где их је станица Даринка прихватила. Радио-станција је смештена у раније изграђено склониште, испод кокошарника. Пошто радио-станција није могла одмах да се употреби, мајор Вучковић је — захваљујући вези преко активиста НОП — релативно брзо пронашао мајстора и, убрзо, станица је стављена у погон. Послао је прве извештаје и са својим сарадницима кренуо градом ради успостављања личних контаката са важнијим активистима НОП у Београду, као и са онима из табора колаборације ради изнуђивања услуга за НОП. Тако је уговорио сусрет и са пуковником Радуловићем, командантом СДС. Не марећи за опасност, Вучковић се нашао у касарни у Бушиној улици и, готово без тешкоћа, доспео до команданта Радуловића. За то време неколико омладинских стража налазило се около касарне, за сваки случај. Без увијања саопштио му је да је он мајор НОВЈ, па му је због предстојећих операција за ослобођење Београда затражио што потпуније информације

о задацима СДС, расиореду окупационих штабова, складишта и утврђења, о моралу окупационих и колаборационистичких трупа.

Уз помоћ Сава и Жинета Анђелковића, као и Душка Будимировића, Вучковић је организовао стално прикупљање нових података, нарочито о кретању немачких трупа, оних које излазе или улазе у Београд. Активисти НОП, непосредни сарадници на том задатку, претежно омладинске обавештајне групе, дежурали су на погодним пунктовима на свим прилазима граду: Смедерево, Гроцка—Београд, Авалски друм, Лазаревац—Жарково, Обреновац—Умка. Постојала је и посебна група обавештајаца и осматрача на савском мосту. Радиста Миодраг Митровић је из базе, где је у пуном погону била илегална радио-станица, уредно одржавао уговорену везу са Штабом Првог пролетерског корпуса.

Захваљујући мајору Вучковићу, казао је командант 1. армијске групе Пеко Дапчевић, у интервјуу „Арени“ 1964. године, „Знали смо готово све што се догађа у Београду. Знали смо како су распоређене групе и поједини важни бункери; знали смо за ужурбана утврђивања, за распоред јединица . . . Колико год је било опасно сакупљати све те податке, исто толико је било опасно и слати их нама. За вријеме сваке емисије на крову Анђелковићеве куће неко је морао стражарити. Како су градом непрекидно крстарила њемачка кола за откривање илегалних радио-станица, осматрач је морао бити ванредно будан. Тај посао је најчешће обављала Савина мајка, једна од многобројних београдских жена које се ни у једном тренутку нису плашиле за властити живот.“

Осим те радио-станице, тих дана у окупираном Београду оглашавала се још једна — радио-станица ОЗНЕ, коју су, по директивама Слободана Пенезића Крцуна — монтирали на Гундулићевом венцу 36 обавештајац Феђа Добровић и радиоста-шифрант Невенка Јеловчић. Краће време није била у погону због кvara. Поред тога, због повремене несташице електричне струје, та радио-станица је премештена из једне у другу базу, док није смештена у Бирчанинову 5-6, у стан Руже Прибићевић, преко пута војне зграде у којој је дејствовала пријемно-отпремна радио-станица Гестапоа. Управо та околност битно је допринела заштити радио-станице НОП од немачких радио-гониометара.

Избијање јаких снага НОВЈ у Шумадију покренуло је тамошње слободарско становништво на још масовније приступање ослободилачком покрету. Из села и градова, па и из Београда, многобројни добровољци су се сврставали у јединице НОВЈ, па су дивизије 1. пролетерског корпуса добиле значајну попуњу. После ослобођења Ваљева (средином септембра), Аранђеловца (20. септембра) и Уба (првих дана октобра), 1. армијска група била је спремна да настави офанзивна дејства према Београду. Била је то снажна борбена групација са преко 32.000 бораца (1. пролетерски корпус имао је 21.400 људи сврстаних у 1. пролетерској дивизији (5.800 бораца), 5. крајишкој (4.100), 6. пролетерској личкој дивизији (3.000), 17. источно-босанској (3.100), 21. српској (3.000) и Шумадијској, која је била у формирању, 2.400, док је 12. ударни војвођански корпус имао преко 10.600 бораца у 11. крајишкој, 16. и

36. војвођанској, те 28. славонској дивизији, која се управо пребацивала у западну Србију). До 10. октобра бројно стање 1. армијске групе је нарасло на 40.000 бораца.

У свим јединицама НОВЈ владала је живост, форсирана је борбена обука новопридошлих бораца и политичка припрема бораца и старешина за предстојеће офанзивне операције. Нестрпљиво се очекивао сусрет са Црвеном армијом и заједничко наступање на Београд. Врховни командант НОВЈ, Јосип Броз Тито, по повратку из Москве и разговора у Штабу 3. украјинског фронта у румунском граду Крајови о координираним операцијама Црвене армије и 1. армијске групе, доставио је 6. октобра 1944. Штабу 1. армијске групе телеграм, у коме је стајало: „Предузмите мјере за ликвидацију Обреновца. Напад на Београд је везан са операцијама Црвене армије и очекујте нашу дефинитивну заповијест . . . Цијела ваша група од девет дивизија мора да учествује у нападу на Београд. Наша је жеља, а и Руси су тог гледишта, да у Београд уђу прво наше јединице ”

Јединице 3. украјинског фронта Црвене армије избиле су тих дана широким фронтом на Велику Мораву ради предузимања офанзивних операција на београдском правцу. Од 28. септембра до 10. октобра 1944. совјетске трупе су напредовале 130 км на правцу главног удара и, заједно с јединицама 14. корпуса НОВЈ, разбиле знатне делове немачке групације „Србија”, која је настојала да организује одбрану с циљем да омогући спајање јединица које су се повлачиле из Грчке с немачким трупима које су организовале одбрану Београда.

Војни савет 3. украјинског фронта Црвене армије, 11. октобра 1944. одлучио је да 4. механизовани корпус, као његова ударна формација (састава: 36. гардијска тенковска бригада, 13. 14. и 15. гардијска механизована бригада, са јединицама ојачања”), следеће ноћи пређе Велику Мораву и овлада Београдом најкасније до подне 14. октобра. За подршку из ваздуха одређен је 9. мешовити ваздухопловни корпус 17. ваздухопловне армије.

Немачка команда покушавала је да своје јединице извуче испод удара совјетских и југословенских ослободилачких снага. На правцима повлачења према Београду као бујица текла је ратна техника, тенкови и оклопни транспортери, јуришна оруђа и артиљерија, пешадија. Јединице 1. армијске групе НОВЈ налазиле су се на прилазима Београду: дивизије 12. ударног корпуса избиле су на комуникацију Обреновац—Београд, док је главнина 1. пролетерског корпуса на више места пресекла комуникацију Београд—Крагујевац и водила борбу за Тополу и Младеновац. Припадници 1. армијске групе су с великим нестрпљењем очекивали сусрет с борцима Црвене армије. Штаб 12. ударног корпуса је 11. октобра 1944. својим јединицама упутио наредбу, у којој је стајало: „Треба припремити борце за тај сусрет”, додајући: „Нека браћа црвеноармејци осете у нама своју братску армију.”

Ноћу 10/11. октобра 1944. дошло је до првог сусрета извиђачких делова 5. дивизије НОВЈ са совјетским извиђачима,

*) Имала је укупно преко 17.000 људи, 160 тенкова, 21 самоходно арт. оруђе, 31 оклопни аутомобил, 366 топова и минобацача, 677 митраљеза, 1038 аутомата и др.

а следећег дана у 7 часова један батаљон 1. бригаде те дивизије спојио се у Паланци с предњим деловима 68. стрељачког корпуса Црвене армије. Сусрет двеју братских ослободилачких армија био је веома срдчан. Главне снаге 4. механизованог корпуса пре подне 12. октобра у рејону Наталинаца састале су се с јединицама 4. бригаде 21. дивизије НОВЈ. „Одушевљење је достигло врхунац кад нам је командант батаљона саопштио да ћемо ићи на Београд заједно с Русима" — причао је борац 4. српске бригаде 21. дивизије — додајући: „Брзо смо се укрцали на тенкове и слили у реку борбених возила 4. гардијског механизованог корпуса."

У тим данима готово безизлазног положаја немачких трупа уопште, нарочито у Београду, начелник штаба Групе армија „Е", генерал Ерих Шмит Рихберг, у својој књизи „Свршетак на Балкану", поред осталог, пише: „Веза са спољашњим светом у току наредних недеља одржавана је само преко радија и ретких авиона за везу. Било каква помоћ од ОКВ или од команданта Групе армија Дугоисток' није се могла очекивати. То је потврдио и начелник Штаба те групе, који је ускоро још једном долетео авионом ради информисања. Његов долазак је подсећао на последњу посету лекара безнадежном болеснику."

Немачке окупаторе је све више захватала забринутост и пометња. Уједно је стигла директива за спровођење евакуације из Београда, у којој је наглашено да је за одвијање евакуације „без застоја" неопходна „добро смишљена чврста организација", која се — када то буде наложено — мора спроводити „највећом брзином". Убрзо је најављено да је 117. дивизија смештена у рејону Београда, непосредно потчињена Армијској групи „Фелбер" и упозорено да „добровољно повлачење више не долази у обзир". Немачкој команди је подвучено да се „мора безусловно зајемчити одбрана Београда" и да се мостобран са обе стране друма Панчево—Београд „мора држати по сваку цену, до последњег метка". У том смислу је командант немачке одбране Београда захтевао да се положаји на периферији града и на обали Дунава морају стално ојачавати и контролисати.

Немачка команда је благовремено припремила Београд за одбрану, па су у том смислу била изграђена два одбрамбена појаса: спољашњи и унутрашњи. Спољни одбрамбени појас обухватао је Београд у виду полукруга од око 30 км, који је био ослоњен на Саву и Дунав, и протезао се од Остружнице до Жаркова, затим Кнежевац, кота 205, код села Кијева спуштао се на Топчидерску реку, обухватајући села Ресник и Пиносаву, испред Авале потоком Завојнице до ушћа у Дунав код села Впнча. Положаји на тој линији подељени су на пет одсека: Остружница—Кијево, Ресник—Пиносава, Авала, Завојница—Лештане, Смедеревски пут—Винча, док су Земун и Панчево били посебни одсеци одбране Београда. Кључни објект овог појаса била је Авала, коју је требало држати „докле год је то могуће", а потом се „пружањем одбране са погодних земљишних тачака са обе стране пута Бели Поток—Београд" постепено повлачити у унутрашњи појас Београда.

Унутрашњи одбрамбени појас протезао се периферијом града у дужини од око 20 км, с најјаче утврђеним рејонима

на Чукарици, Бановом брду, Кошутњаку и Топчидеру, Дедињу, Бањичком вису, Коњарнику, Великом Врачару. Од Саве на западу, до Дунава на североистоку, ископани су стрељачки и противтенковски ровови, чији је прилаз био заштићен густом артиљеријском и минобацачком ватром. Осим тога, поред улаза у град распоређена су митраљеска гнезда и ватрени положаји противтенковске артиљерије. Испод противтенковских ровова постављена су минска поља, а нарочито противтенковске мине у захвату путева који од Смедерева, Младеновца и Обреновца воде у Београд. Скелет противавионске одбране представљао је 38. моторизовани противавионски пук 20. противавионске дивизије, распоређен у разним деловима града, с напоменом да су сва противавионска оруђа била припремљена и за гађање земаљских циљева.

Град је био организован у већи број посебних и самосталних чворова одбране, међу којима су били најјачи: калемегданска тврђава, рејон савског моста, блок зграда министарства, главна железничка станица, Теразије и Велики Врачар, који је доминирао источном периферијом града, на коме су била оруђа готово целокупне противавионске артиљерије великог калибра. Посаду тих чворова одбране сачињавале су пешадијске борбене групе, ојачане већим бројем артиљеријских оруђа, минобацача и тешког пешадијског наоружања. Свака посада је одговарала за одбрану свог рејона, по цену отпора до последњег човека. За борбу против тенкова и самоходних артиљеријских оруђа одређене су специјално припремљене јединице наоружане панцер-фаустима.

Ватрена средства распоређена су по свим спратовима зграда, али понајвише по првим спратовима и у сутуренима, нарочито топови и тешки митраљеи. Снајпери и аутомати били су распоређени по свим спратовима, имајући осматрачнице на таванима и крововима.

Готово читав град био је минирањ. Осим појединих стамбених зграда и блокова, за рушење *с/* били припремљени сви важнији комунални и други јавни објекти: управно-административне зграде, водоводна и канализациона мрежа, Пошта, Електрична централа, Радио-станица, калемегданска тврђава, савско пристаниште и савски мост, железничка станица, споменици. Поред специјалног одреда за рушење, постојао је и низ других инжењерских група за минирање и рушење. Одред за рушење имао је 1. официра и 29 подофицира и војника, непосредно потчињених начелнику инжењерије Штаба Фелберове групе армија. Једна таква група је у Улици краља Александра (данас Булевар револуције), са два камиона експлозива, уништила млин „Авала“, док је друга у Васиной улици 22 затворила подрум у коме се било склонило преко 20 грађана, минирала зграду и усмртили све људе који су се тамо нашли. Те немачке групе за минирање и рушења извршиле су сличне акције у следећим објектима: Прва мушка гимназија, стари краљев двор у Улици краља Милана (данас Маршала Тита), зграде министарства грађевина и финансија, Друга женска гимназија, Јавна берза града, Руски дом, Новинско-издавачко предузеће „Време“ (сада „Борба“), нова зграда Универзитета, Коларчев народни универзитет и многе

друге јавне зграде, нарочито у центру града и код Калемегдана.

Упорном одбраном Београда немачка команда је хтела спречити надирање јединица Црвене армије и НОВЈ, како би се и на тај начин олакшало извлачење и прихват Групе армија „Е” из Грчке.

Настала је трка с временом. Остављајући јаке заштитнице и вршећи запречавање на комуникацијама, немачке трупе су се повлачиле на север покушавајући свим силама да успоре надирање НОВЈ и Црвене армије. Истовремено, јединице 1. пролетерске дивизије, постављене дуж комуникације Младеновац—Раља—Београд, под жестоком ватром држале су немачке моторизоване колоне и ометале их у покушајима да руше објекте на комуникацијама.

У тренуцима када су војне и политичке припреме за почетак операција за ослобођење Београда биле завршене и када су одбројавани часови за продирање јединица 1. армијске групе и совјетских трупа у град, на разним странама су се одиграли догађаји који су на карактеристичан начин били најава седмодневних окршаја, од 14. до 20. октобра 1944. На јужним падинама Авале, немачка борбена група „Дизенер”, под притиском предњих делова 4. гардијског механизованог корпуса и 1. пролетерске дивизије, била је присиљена на повлачење, па је прихваћена од снага проширеног одбрамбеног рејона Београда. Немачко армијско складиште муниције у Раковици и складишта муниције немачке копнене војске у Баричу и Обреновцу, бачени су у ваздух. Готово истовремено, после евакуације корисног материјала, Немци су разорили аеродром Земун и саобраћајна постројења у Београду.

Управо тада, 14. октобра 1944, командант Југоистока је доставио командантима 2. оклопне армије и армијској групи „Србија” строго поверљиву директиву, у којој стоји да Група армија „Е” поопштава темпо покрета с југа на север, уз безобзирно напрезање људства и материјала до крајности”, саопштавајући им уједно важно упозорење, које је свакако проистицало из процене о неповољном исходу битке на сектору Београда: „Рачунати са тим да ће можда делови Групе армија „Е” морати себи да крче пут преко Скадра—Никшића—Требиња ка Мостару.”

Уочи почетка битке за ослобођење Београда, стање у граду карактерисали су нови напори активиста НОП на учвршћивању постојећих и успостављању нових међусобних веза, посебно са симпатизерима у редовима непријатеља. Захваљујући појачаној деморализацији у органима, установама и организацијама окупацијског система, олакшано је продирање обавештајаца НОП и у делове оружаних снага, СДС, СДК и РЗК, у којима су били све виднији знаци попуштања дисциплине и расположења за борбу против НОП. У таквим условима лакше се долазило до оружја и муниције, као и до важних обавештајних података о моралу и намерама непријатеља. С појединим официрима Недићевих одреда уговорена је испорука извесних количина пушака, револвера и муниције, па и неколико митрајева. Исто тако, преко тих веза прибављене су и легитимације, неопходне за лакше кретање активиста НОП широм града.

Ничу и наоружавају се борбене групе у разним деловима Београда, тзв. скојевски одреди и ударне чете. Тако се војна организација НОП у граду до почетка београдске операције изградила по систему тројки и десетина, чета, па и већих јединица. Рачуна се да је на почетку борби за ослобођење града било пет већих борбених формација са укупно око 600 људи.

Поред појачаног политичко-пропагандног рада међу становништвом, органи и организације НОП у Београду прикупљају податке о изградњи немачког одбрамбеног система, о минираним зградама и другим објектима. Они уједно угрожене активисте НОП пребацују у оближње партизанске одреде, прикупљају санитетски материјал и врше обуку омладинки за пружање прве помоћи, све то у смислу завршних припрема за предстојеће борбе.

Иако је непријатељ готово свакодневно вршио хаишења и рације, ипак је широка подршка становништва— које је слутило да су одлучујући тренуци на прагу — омогућавала одвијање интензивног повезивања, организовања и функционисања ослободилачког покрета који је прерастао у фактор од изузетног значаја, с којим су рачунали и штабови ослободилачких јединица приликом разраде планова за извођење београдске операције.

Пре почетка операција за ослобођење Београда неки совјетски извиђачки авион погодила је немачка противавионска артиљерија. Авион је пао а пилот се падобраном спустио на подручје Дорћола, где су га симпатизери НОП прихватили и склонили испред политичке потере.

Повезивање са припадницима НОП, наоружаним групама омладинаца и грађана, са жандармима и другим припадницима колаборационистичких оружаних одреда и њихово укључивање у конкретне акције приликом одвијања борби за ослобођење града, било је у тежишту активности Повереништва Партије и војног руководства. Утврђиване су појединости око уговорених акција, вршене провере, при чему се највише инсистирало на предаји наоружања и услугама око спасавања важнијих објеката од уништења. Њихов пристанак најчешће је добијан под условом да им се поштеди живот или привођење на одговорност због сарадње са немачким окупаторима.

Ослобођени омладинци из логора у Паланци, по директиви Партијског повереништва, пријављивали су се недићевско-љотићевским командама како би се наоружали „за борбу против НОП“, а у ствари с циљем да тим наоружањем ојачају борбене групе у граду. Такви доброволци су прихватани на одређеним местима и, најчешће, укључивани у постојеће оружане одреде.

Спавање уређаја на изворишту београдског водовода у Белим Водама представљало је веома добро организован подухваг, који је организовала група активиста НОП (Војо Тодоровић, Павле Јтедечи, Милан Марковић, Момчило Радовановић, Тома Бунушевац). Немци су били минирали постројења централе водовода, с тим да њено дизање у ваздух буде у тренутку када то буде потребно. Коча Бошковић је још првих дана октобра пронашао људе „који су спремни на све“,

па и иа извршење ове акције. Сви учесници акције били су наоружани револверима, ручним бомбама, па и пушкама.

Непосредно обезбеђење водоводне централе било је поверено једној јединици Недићеве Српске државне страже, под командом неког капетана који је изразио спремност да помогне активистима НОП око уклањања мина и спасавања водовода од уништења. Радници водовода, на челу са Пером Ковачевићем, пружили су обавештења о распореду мина, па су благовремено покидали каблове и uklonили већину постављених мина.

У непосредној близини водовода, код школе „Матија Бан“, налазила се једна немачка чета, чији је задатак био да активира постављене мине у датом тренутку. Међутим, када су то покушали да учине, приметили су да до експлозије није дошло. Стога су упутили једну чету према водоводној централом, али су је припадници страже задржали управо толико колико је требало. Расламсала се борба у близини Макиша, откуда су наступали делови 12. ударног корпуса.

БИТКА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕОГРАДА

594

Током 13. октобра 1944. снате 1. армијске групе и 3. украјинског фронта стајале су непосредно пред извршењем историјског задатка — ослобођењем главног града Југославије. Тога дана су се на ширем простору Буринци—Поповић—Раља јединице 4. гардијског механизованог корпуса*), иза којег су аутотранспортним средствима ишле 73. гардијска и 236. стрелачка дивизија, спојиле са главнином 1. пролетерске дивизије НОВЈ.

Гонећи немачке трупе на север, 36. гардијска тенковска бригада и 1. пролетерска бригада 1. пролетерске дивизије НОВЈ избиле су пред Раљу и одмах прешле у напад на тамошњу немачку посаду која је пружала жесток отпор. Непријатељ је, ипак, био принуђен на повлачење према Авали. Готово истовремено, 5. крајишка дивизија НОВЈ у рејону Смедерева успоставила је везу с јединицама Црвене армије и с њима продужила наступање према Београду. Крајем тога дана, 13. октобра, на југозападне прилазе Београда избиле су 6, 11, 16. и 28. дивизија, док је 36. дивизија НОВЈ држала у чврстој блокади немачку посаду Обреновца.

Немачка команда је мањим снагама београдске одбране (борбена група „Витман“), пошла у сусрет 1. брдској дивизији, која се преко Пожаревца и Смедерева пробијала у Београд. На правце одступања немачких снага, поред совјетских јединица (делови 57. армије и 4. гардијског механизованог корпуса) и јединица 14. корпуса НОВЈ, Штаб 1. армијске групе упутио је тамо 21. ударну дивизију 1. пролетерског корпуса и 23. дивизију 14. корпуса НОВЈ. Ноћу 13/14. октобра 15. гардијска бригада 4. гардијског механизованог корпуса Црвене армије извршила је напад у бок и позадину моторизованог пука СС дивизије „Бранденбург“, који се пробијао према Београду, наневши му тешке губитке у живој сили и техници. Источно од села Болеча Немци су отворили снажну запречну ватру, па је дошло до огорчене ноћне борбе. Бригада се после осмочасовне борбе морала зауставити код срушеног моста у рејону Гроцке, угрожавана и од јединица које су се од Смедерева пробијале према Београду. Иако се нашла у критичној ситуацији, она се ипак успешно пробила до Бео-

*) Корпус је био ојачан 230. хаубичким артиљеријским пуком, 140. минобацачким пуком, 58. пуком гардијских минобацача, 42. ловачком противтенковском артиљеријском бригадом, 22. противавионском артиљеријском дивизијом и 218. самосталним инжењеријским батаљоном. Увођење корпуса у бој обезбеђивало је преко 300 топова и минобацача калибра 76 мм и већег.

града и сиюјила с главним снагама 4. гардијског механизованог корпуса.

Немачка команда је са забринутошћу пратила стезање обруча око Београда. Команда армијске групе „Србија“ наредила је 13. октобра премештање свог командног места у калемегданску тврђаву, да би сутрадан било померено у Сурчин, а одатле у Руму. Осим тога, Команда корпуса „Милер“ ставила је јединицама до знања да је „искључен дотур наоружања и опреме из Рајха“ и да се због тога мора завести „крајња штедљивост“ расположивог наоружања, муниције и опреме, при чему је назначено опште упозорење: „То мора имати на уму сваки војник!“ С друге стране, немачке трупе биле су пред несавладивим тешкоћама у погледу даље употребе моторних возила због крајње оскудних залиха горива, што је битно угрожавало сваки маневар, допремање борбених потреба и брже пребацивање људских резерви, па и повлачење на нове положаје. Тако је, на пример, за борбене потребе корпусне групе „Штетнер“ (око 1.500 возила), у рејон Смедерева довучено свега 50 м³ горива. Па и у тим условима, командант Југоистока, генерал-фелдмаршал Вајкс захтевао је од подручних штабова да се Београд држи дотле „докле то изгледа сврсисходно у оквирима опште ситуације“, додајући да је „за напуштање мостобрана Београд потребно претходно одобрење команданта Југоистока“.

Покрет јединица НОВЈ према Београду, по свом изгледу и садржају, личио је на прави народни поход. Што су се јединице 1. армијске групе више ближиле Београду, то су редови 1. пролетерског и 12. ударног корпуса постајали гушћи. Прва пролетерска дивизија, на пример, нарасла је на око девет хиљада бораца. Батаљоне и бригаде НОВЈ пратило је становништво, понајвише омладина, сачекивало и поздрављало своје ослободиоце. Биле су то манифестације јединства народа и његове ослободилачке армије. Темпо маршева 1. армијске групе био је речита илустрација полета и офанзивног расположења бораца и старешина који су хитали на извршење најдражег ратног задатка. „Брже, чело!“ преносило се везом, можда по први пут у ослободилачком рату. Као да је било заказано такмичење: ко ће пре стићи у Београд. На том веома напорном и значајном походу нико није заостао. Није посустало ни две хиљаце бораца 28. славонске дивизије која је, налогом Врховног штаба, превалила више стотина километара да би учествовала у бици за ослобођење главног града Југославије.

Пошто су се били стекли сви услови, Штаб 1. армијске групе НОВЈ изцао је заповест за ослобођење Београда, у којој се — поред осталог — каже: „После спајања са совјетским трупам и заједничког чишћења непријатељских упуришта оц Тополе до Београда наше јединице се налазе заједно са јецним совјетским мотомеханизованим корпусом на прилазима главног града наше отаџбине. Наш корпус (1. пролетерски) и јединице 12. корт/са цобиле су зацатак ца заједно са мотомеханизованим јединицама корпуса Црвене армије ликвидирају немачке окупаторске трупе и њихове помагаче у Београцу. Ми цанас извршавамо историјску зацаћу у овом рату тиме што главни грац наше отанбине ослобаћамо оц не-

мачко-фашистичког роиства и иедићевско-четиичке издаје и враћамо га свом народу и отаџбини."

У тој зановести наведено је и то да све јединице 1. армијске групе морају уложити крајње напоре како би се Београд ослободио у току ноћи 14/15. октобра 1944! Такво смело предвиђање, очигледно, произилазило је из општег расположења бораца и старешина девет пролетерских и ударних дивизија НОВЈ да се једним замахом ослободи главни град Југославије, иако је таква процена била у раскораку са односом снага. Истина, од стране штабова јединица учињено је све да се испуни заповест Штаба 1. армијске групе, па и у погледу рока за извршење задагка. Прва пролетерска дивизија, на пример, истурила је све своје јединице у први борбени ред: 1. пролетерска и 8. црногорска ударна бригада сачињавале су први нападни талас, а 3. крајишка и 13. пролетерска хрватска бригада — непосредну резерву*).

*) Преглед јединица НОВЈ које су учествовале у непосредним борбама за ослобођење Београда 14—20. октобра 1944:

1. пролетерски корпус: командант ПЕКО ДАПЧЕВИН, политички комесар МИЈАЛКО ТОДОРОВИЋ-ПЛАВИ, начелник штаба САВО ДРЉЕВИЋ;

1. пролетерска дивизија: командант ВАСО ЈОВАНОВИЋ, политички комесар ВЛАДО ШБЕКИЋ, начелник штаба БЛАЖО МАРКОВИЋ;

1. пролетерска бригада: командант ЈАГОШ ЖАРИЋ, политички комесар МИРКО ЈОВАНОВИЋ;

3. крајишка бригада: командант ВЛАДО БАЈИЋ, политички комесар ПЕТАР ЛАЗАРЕВИЋ-ШВАБО;

13. пролетерска бригада „Раде Кончар": командант МИЛАН ЖЕЖЕЉ, политички комесар ИВАН ЛЕНАЦ;

8. црногорска бригада: командант САВО МАШКОВИЋ, политички комесар ЈОКАШ БРАЈОВИЋ;

5. дивизија: командант МИЛУТИН МОРАЧА, политички комесар ИЛИЈА МАТЕРИЋ;

1. бригада: командант СТЕВО РАУШ, политички комесар ПЕТАР СИМУРДИЋ;

4. бригада: командант ВИД БОДИРОЖА, политички комесар ДРАГО БУКИЋ;

10. бригада: командант МАРКО СРДИЋ, политички комесар ВЛАДИМИР МАЉБАШИЋ;

21. бригада: командант ЖИВОМИР БЕЛОШЕВАЦ-БОРА, политички комесар ЈОВО РОГАН;

6. пролетерска дивизија: командант БОКО ЈОВАНИЋ, политички комесар НИКИЦА ПЕЛИНОВИЋ;

1. бригада: командант МИЛЕ ЧАНКОВИЋ, политички комесар Г. БОКОВИЋ;

2. бригада: командант ДРАГАН РАКИЋ, политички комесар ДАНИЛО ДАМЈАНОВИЋ-ДАНИЋ;

3. бригада: командант ЛАЗО РАДАКОВИЋ, политички комесар ГОЈКО МИЛЕКИЋ;

22. космајска бригада: командант РАДОСАВ МАРИЧИЋ, политички комесар РАД. ГОКОВИЋ;

16. дивизија: командант МАРКО ПЕРИЧИН-КАМЕЊАР, политички комесар ПАШКО РОМАЦ-ЗДРАВКО;

1. бригада: командант ИЛИЈА БОГДАНОВИЋ;

2. бригада: командант САВО САПИЋ, политички комесар АРСО МИЈОВИЋ;

4. бригада: командант МАРКО МИЛАНОВИЋ, политички комесар ИЛИЈА ЈОВАНОВИЋ;

11. дивизија: командант МИЛОШ ШИЉЕГОВИЋ, политички комесар БЛАЖО БУРИЧИЋ;

5. бригада: командант ДУШАН ЕГИЋ, политички комесар МАХМУТ ИБРАХИМПАШИЋ;

У свим, писменим и усменим, наређењима штабова налагано је подручним јединицама да се предстојећи задатак „мора најозбиљније схватити и приступити његовом извршењу с пуном одговорношћу“. Штаб 12. корпуса је подвлачио: „Наше јединице морају дати све од себе“, тако „да у свим борбама оправдају поверење друга Маршала, које нам је указано када нас је сврстао у ред најбољих јединица постављајући пред нас задатак ослобођења Београда“. Штаб 23. дивизије, у свом наређењу потчињеним јединицама, истиче чињеницу да им је Врховни штаб доделио „веома важну улогу“ — „да учествујемо у ослобођењу нашег најлепшег и највећег града, а тиме и наше земље“, што намеће потребу максималних напора „да издржимо како у маршу тако и у борби“. Штаб 8. црногорске ударне бригаде апеловао је на „достојанствено држање бораца и руководилаца у нашем главном граду“. Свим припадницима 1. армијске групе саопштено је тада и наређење које је — у поређењу с ранијим ставовима и праксом — било готово несхватљиво: „Од сада не рушите никакве објекте на комуникацијама!“ С друге стране, обавештајни подаци који су пристизали из Београда, о стању код непријатеља, уносили су још више оптимизма: „Стално прелазе Саву и предају војну спремну; морал и здравствено стање врло слабо ... Народ нас очекује с много расположења.“

12. бригада: командант МИЛЕ ВУЧЕНОВИЋ, политички комесар МИЛУТИН ВУЈОВИЋ;

32. бригада: политички комесар СТАНКО ВАСИЉЕВИЋ;

21. дивизија: командант МИЛОЈЕ МИЛОЈЕВИЋ, политички комесар МЛАДЕН МАРИЋ;

4. српска бригада: командант ГАВРИЛО-ГАЈО ВОЈВОДИЋ, политички комесар НЕБО БОГИНЕВИЋ;

5. српска бригада: командант НОВАК ПЕРУЧИЦА, политички комесар РАДЕ ОБРАДОВИЋ;

2. пролетерска бригада: командант ЉУБИША ВЕСЕЛИНОВИЋ, политички комесар СРЕНКО МИЛОШЕВИЋ;

31. српска бригада: командант МИОДРАГ НЕШИН-КЕША, политички комесар МОМЧИЛО ВУЧЕКОВИЋ;

23. дивизија: командант МИЛАДИН ИВАНОВИЋ, политички комесар ВОЈИН ПОПОВИЋ;

7. бригада: командант ВОЈИН ЈОВАНОВИЋ, политички комесар БУРО ЗЛАТКОВИЋ;

9. бригада: командант ЈОВАН КЕЦМАН, политички комесар НЕДЕЉКО ТОШОВИЋ;

14. бригада: командант ЈОВАН МИТИЋ, политички комесар ВОЈИСЛАВ ДРЉАЧИН;

28. славонска дивизија: командант РАДОЛИЦА НЕНЕЗИЋ, политички комесар БУРО КЛАДАРИЋ;

17. бригада: командант МИЛАН ЈОКА, политички комесар КРСТО БОСАНАЦ;

21. бригада: командант ДУШАН КРЕБА, политички комесар БРАНКО КУПРЕШАНИЋ;

25. бригада: командант ЈОВАН МИЛАКОВИЋ, политички комесар ИВАН КРМПОТИЋ;

36. дивизија: командант РАДОСЛАВ ЈОВИЋ, политички комесар ЉУБО МОМЧИЛОВИЋ;

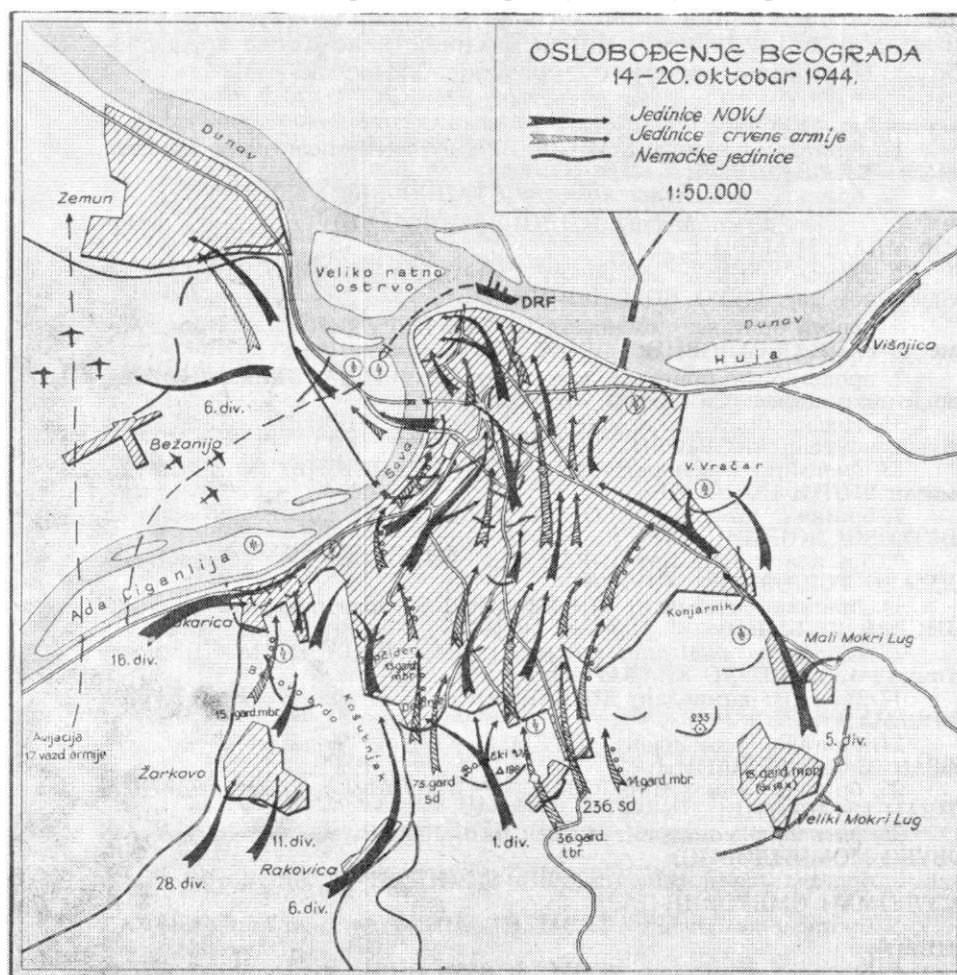
3. бригада: командант БОРБЕ БИКИЋИ, политички комесар СУЛЕЈМАН ОМЕРОВИЋ-ЦАР;

5. бригада: командант СТЕВАН БИКИЋ, политички комесар ЕСАД ЦЕРИЋ;

6. бригада: командант СИМ. ЈОВАНОВИЋ, политички комесар ВОЈО ЖИВАНОВИЋ;

Политичка уишава 3. украјинског фронта доставила је црвеноармејцима упутство о значају сусрета и сарадњи двеју ослободилачких армија, НОВЈ и Црвене армије, у борби против заједничког непријатеља, у коме се — поред осталог — каже: „Борци Црвене армије! У Југославији високо цене и поштују вас као представнике великог руског народа, као представнике Совјетског Савеза. Ви сте борци — победници и ослободиоци окружени љубављу и поштовањем читавог југословенског народа... Пружајте подршку и помоћ становништву Југославије, војницима и официрима НОВЈ, јер ће то допринети нашој борби против заједничког непријатеља — немачко-фашистичког завојевача!"

У време непосредних припрема за напад на немачку посаду Београда, командант 4. гардијског механизованог корпуса препоручивао је командантима бригада и батаљона да при савлађивању препрека према Београду стваралачки прилазе извршавању тактичко-оперативних задатака. У том смислу је саветовано прибегавање маневру, обилажењу утврђених насељених места и ударима на бокове и позадину непријатеља, водећи истовремено потребну пажњу о борбеном обезбе-

Скица операција за ослобођење Београда од 14—20. октобра 1944.

ћењу и извићању, посебно о усклађивању борбених дејстава са штабовима НОВЈ.

На саветовању команди 1. армијске трупе НОВЈ и 4. гардијског механизованог корпуса Црвене армије у Јајинцима, 14. октобра 1944, у главним линијама утаначена су борбена дејства совјетских и југословенских ослободилачких снага у београдској операцији. Том приликом одлучено је да главни удар изведу 4. гардијски механизовани корпус, 236. стрељачка и 73. гардијска дивизија Црвене армије, као и 1. и 6. пролетерска, 5. и 21. ударна дивизија 1. пролетерског корпуса НОВЈ, и то правцем Бањички вис — Аутокоманда — Славија — Калемегдан, а помоћни удар 11, 16, 28. и 36 дивизија 12. ударног корпуса НОВЈ правцем Чукарица — Топчидер — Главна железничка станица.

Напад су обезбеђивале артиљерија и авијација 3. украјинског фронта, као и бродска артиљерија Дунавске ратне флотиле Црвене армије (која је управо тада пристигла код Смедерева и у свим фазама београдске операције испољила корисно садејство).

Јединице 1. армијске групе постројиле су се у четири колоне: у саставу прве колоне био је 12. ударни корпус (11, 16, 28. и 36 дивизија), под командом генералмајора Данила Јекића. Имала је задатак да главним снагама напада дуж десне обале Саве, преко Чукарице и Жаркова, на главну железничку станицу и савски мост. Другу колону сачињавале су јединице 6. пролетерске дивизије под командом пуковника Бока Јованића, са задатком да преко Топчидера нападају према Теразијама и Калемегдану. Трећу колону образовала је 1. пролетерска дивизија под командом пуковника Васа Јовановића, којој је постављен задатак да пробије немачку одбрану на ивици града и да се преко Бањице, Дедиња, Славије пробије у центар града и избије до Калемегдана. У четвртој колони налазила се 5. ударна дивизија под командом пуковника Милутина Мораче, са задатком да се пробије према Калемегдану са истока, између Улице краља Александра (Булевар револуције) и десне обале Дунава. Општу резерву сачињавала је 21. ударна дивизија, под командом пуковника Милоја Милојевића, размештена у рејону Бели Поток — Зуце — Јештане.

Борбени поредак совјетских јединица састојао се из два ешелона. У првом ешелону налазио се 4. гардијски механизовани корпус а у другом — 73. гардијска и 236. стрељачка дивизија. У центру борбеног поретка била је 36. гардијска тенковска бригада. Све те снаге подржавала је корпусна артиљеријска група и авијација.

Тако је на фронту између Саве и Дунава, ширине око 15 км, нападало осам дивизија НОВЈ, две стрељачке дивизије и механизовани корпус Црвене армије. Фронт напада у граду све се више сужавао, па су поједине јединице надирале само дуж неколико улица. Ради лакшег савлађивања немачке одбране, образована је снажна артиљеријска групација: у почетку је учествовало 300 топова и минобацача, апотом — 633. Формирани су јуришни одреди и јуришне групе од пешадије, артиљерије, минобацача, пламенобацача, тенкова и пионира. Свака бригада образовала је по један јуришни одред, а моторизовани стрељачки батаљон једну до две јуришне групе.

Сламање немачког отпора на масиву Авала, шумовитом брду које је доминирало околином и затварало пут ка Београду, означило је почетак непосредних борби за ослобођење града. Тај кључ спољне одбране Београда заузет је током ноћи 13/14. октобра, после жестоких окршаја делова 1. пролетерске дивизије НОВЈ и 4. гардијског механизованог корпуса Црвене армије. Са споменика Незнаком јунаку на врху Авале, изјутра 14. октобра пружао се величанствен поглед на сунцем обасјани град према коме су хрлиле многобројне колоне југословенских и совјетских ослободилаца, почев од полазних рејона 12. ударног корпуса НОВЈ на десној обали Саве, код Обреновца, до полазних рејона деснокрилних јединица 1. пролетерског корпуса на десној обали Дунава.

Са тек освојене Авале у Штаб 1. пролетерске дивизије стиже депеша: „Наши су измешани са Црвеном армијом и јуришају кроз њихове јединице. Они наше враћају, не дозвољавају да их прелазимо.“ О том утркивању ко ће пре у Београд — борци НОВЈ или црвеноармејци, Невин Шпрљан, Далматинац, пише: „Наши батаљони у непрегледним колонама уз рубове пута Авала—Београд усиљеним лђршем крећу се готово трчећи и слободније него колоне Црвене армије које морају возити опрезније ... У раним јутарњим сатима 14. листопада 1944, као бујица, прешли су својим колонама ту ноћ и стигли у предграђе Јајинаца и рејон Бањички вис, наши батаљони и дијелови механизираниог корпуса Црвене армије.“ У свој ратни дневник, Милоња Стијовић је 14. октобра 1944. унео овај детаљ продирања у град: „У 16 часова позва ме командант 'каћуша' да поћем с њим на положај. Ускачемо у лака кола. Кола јуре асфалтом. Први пут од јулског устанка у ауту. Посебно задовољство што путујем аутом у Београд. Нисам то ни у мислима предвиђао. Кратка возња. Ту је положај. Сцене, ове ратне, одвијају се огромном брзином. Искочих из кола. Ту је мој матични батаљон — Први батаљон Прве пролетерске ...“

Протицале су колоне немачких заробљеника, голема ратна техника, рањеници. У непосредној близини ватрених положаја немачке артиљерије на Звездари, група наоружаних илегалаца — припадника НОП Београда и бораца Извиђачког батаљона 1. пролетерске дивизије покушала је извиђање немачких одбрамбених положаја, али је примећена и присиљена на повлачење. Под заштитом ноћи 13/14. октобра извршено је превозење Дунавом делова 109. гардијске дивизије и 12. војвођанске бригаде из рејона Иванова на мостобран код Ритопека. Чим је тенковски вод совјетског поручника Д. И. Степановича избио у Улицу војводе Степе, на Вождовцу, окружили су га одушевљени Београђани и своје ослободиоце засули букетима јесењег цвећа. Понети успесима југословенских и совјетских бораца код Авале, делови 6. пролетерске дивизије енергичним налетом скршили су немачке отпорне тачке у рејону Рипња, ликвидирали отпор на железничкој станици, из тамошњег тунела и оклопног воза, па убрзаним маршем кренули ка Београду.

Са немачких осматрачница на Звездари већ су се голим оком могле уочити колоне борбених возила и пешадије код Јајинаца и у близини Бањице, код Торлака и Великог Мокрог

Луга, док су совјетски извиђачки авиони све интензивније надлетали операцијски простор Београда. Само је једна артиљеријска батерија са Звездаре у раним јутарњим часовима 14. октобра испалила 248 граната.

О расположењу борачког и старешинског састава ослободилачких јединица, учесници битке за ослобођење Београда истичу да су борци 1. пролетерског и 12. ударног корпуса били одушевљени самим тим што им је пало у част да ослободе главни град Југославије, па су ушли у одлучујуће окршаје „као да иду на неку приредбу, концерт или спортску утакмицу“, уверени да ће ослобођење Београда означити и завршетак рата.

Расположење народа, на пример, у ослобођеном Жаркову, нарочито према припадницима пролетерских и ударних бригада, снажно илуструје атмосферу која је владала непосредно уочи почетка велике битке за ослобођење града: „Неко нас љуби, неко се мило и љупко поздравља, неко нам виче живео, неко нас тапше по раменима, а неко нас вероватно из радозналости а можда и из страха посматра. Било их је који се добровољно јављају у јединице. Мног нам нуде храну, и свако хоће да нам се изјада и исприча неку своју недаћу, коју је преживео или га притиска... Питали смо се откуд оволико застава са петокраким звездама и откуд оволико света на улицама? ... Лепо је наћи се у улози борца за слободу свог народа!“ Организована у посебан одред, деца су прикупљала муницију: „Била су различитих узраста, од 8 до 15 година. Слабо обучена, већина босих ногу, мршава, танких вратиха, избочених јагодица, а свако се и на свој начин такмичило ко ће више сакупити муниције и однети својој војсци“ — записао је Милутин Вујовић.

После 20-минутне артиљеријске припреме из преко 300 артиљеријских оруђа и минобацача, одмах по завршетку плутона „каћуша“, у енергичан напад против немачких положаја на Бањици и Дедињу прешли су 1. пролетерска дивизија и 36. тенковска и 13. механизована бригада, док је 14. механизована бригада Црвене армије кренула на Милошевац. Београдском батаљону 1. пролетерске бригаде припала је част да међу првима прође преко Бањице, крај места где се налазио Бањички логор и да се први поклони сенима стрељаних Београђана. Београђани су изванредно дочекали своје ослободиоце, нудећи им своју помоћ у обавештењима, прихвату ранјеника, у улози водича.

Око 22 часа сломљена је одбрана непријатеља на Бањици и Дедињу, па је 1. пролетерска дивизија са 36. тенковском бригадом још у току ноћи наставила надирање преко Душановца и Ауто-команде према Славији и Вуковом споменику, 13. механизована бригада према Тргу „Мостар“ (Трг бранилаца Београда) и главној железничкој станици, а 14. механизована бригада преко Маринкове баре у правцу Звездаре. Осма црногорска бригада је изјутра 14. октобра заузела Пиносаву и убрзо избила иред Раковицу, па је на Стражевици силовитим нападом скршила отпор немачких војника. После вишечасовне борбе отпор непријатеља је савладан и у фабрици авионских мотора удруженим снагама 8. црногорске бригаде и 2. бригаде 6. пролетерске дивизије.

Главнина 6. пролетерске дивизије сломила је отпор немачких трупа код Рушња, Ресника и Кијева, па је наставила продирање ка Топчидеру. Десном обалом Саве из рејона Обреновца (који су блокирале јединице 36. дивизије) остале снате 12. ударног корпуса оријентисане су према Београду: 16. дивизија преко Макиша ка Чукарици, 11. и 28. дивизија у правцу Железника и Жаркова. Комуникацијом од Смедерева према Београду дејствовале су 1. крајишка бригада 5. дивизије НОВЈ и 15. гардијска механизована бригада Црвене армије. Источно од комуникације Београд—Младеновац, преко Врчина према Београду продирали су делови 5. дивизије и 21. дивизије НОВЈ, прикупивши се на простору Лештане—Бели Поток—Зуце. С југа су прдолазила појачања: 73. гардијска и 236. стрељачка дивизија Црвене армије и 23. дивизија 14. корпуса НОВЈ.

У немачком ратном дневнику, за 14. октобар је регистровано: „Непријатељ је потиснуо наше трупе у унутрашњу одбрамбену зону Београда, а 14. октобра ујутро продро са југа у одсек Топчидер—Дедиње. Генерал Шнекенбургер подлегао је ранама које је задобио 13. октобра у борби код Авале.”

Даљем надирању југословенских и совјетских јединица немачке трупе су пружиле јак отпор код Ауто-команде, Карађорђевог парка и у блоку болничких зграда. Па опет, 1. пролетерска са совјетским борцима успешно је продирала према Славији. Јуришни одреди, у пратњи тенкова, самоходне артиљерије и у садејству са борцима НОВЈ, чистили су улицу по улицу, зграду по зграду. Избијањем код железничке станице Дунав, немачка одбрана Београда практично је раздвојена на источну и западну.

Током ноћи 14/15. октобра 1944. делови 4. батаљона 1. пролетерске бригаде, надирући дуж Дедињског булеvara (Булевар октобарске револуције), песметано су избили на Трг „Мостар” где се налазило много моторних возила. Не слутећи да се ради о немачкој моторизованој колони, командант тог батаљона, Мишо Брезак, наредио је да се продужи Улицом кнеза Милоша. Кад су Немци идентификовали батаљон НОВЈ, ангажовали су своје снаге и уз подршку неколико тенкова, присилили батаљон на повлачење натраг до Дедињског булеvara, према главнини 1. пролетерске бригаде.

Изјутра 15. октобра, пошто је овладала Топчидерским брдом, 6. пролетерска дивизија са својом 2. и 3. бригадом (1. бригада је после ликвидације отпора у Топчидеру упућена на Чукарицу ради подршке јединицама 12. корпуса) продрла је на „Мостар”, одакле је наставила надирање Улицом кнеза Милоша и Сарајевском улицом према утврђеном блоку зграда министарства у Немањиној улици.

Продирући из рејона Славије према Улици краља Александра (Булевар револуције), 1. пролетерска бригада, уз подршку совјетских тенкова, нашла се пред зградом Народне скупштине и Главне поште, 3. крајишка бригада је овладала Ташмајданом, док је 8. црногорска бригада, с деловима Црвене армије, избила до старог краљевског двора, близу Теразија. Пошто је овладала Вождовцем и гимназијом краља Александра, 14. гардијска бригада је разбила отпор непријатеља у фабрици „Беометал” и започела борбу за Звездару.

Совјетска 13. гардијска бригада иродрла је иадомак главне железничке станице, одакле је савски мост стављен под артиљеријску ватру, али је уједно и бригада била изложена ударима немачке артиљерије са положаја код Земуна. Том приликом је погинуо командант једног гардијског батаљона, мајор В. Д. Мозговој. Око подне Немци су извршили противнапад, али су после двочасовне оштре борбе били одбачени уз обостране осетне губитке. Што су се совјетске и југословенске јединице више приближавале главној железничкој станици, то је немачки отпор добијао у жестини, са ослоном на већи број армирано-бетонских купола, па су најчешће пружали отпор до последњег метка. У тим борбама са 13. гардијском бригадом учествовао је и стрељачки пук 73. гардијске дивизије. Поред тога, авијација 17. ваздухопловне армије ефикасно је тукла немачке резерве из Земуна, које су притицале у помоћ београдском гарнизону.

Четврти батаљон 2. бригаде 6. дивизије продирао је Улицом кнеза Милоша док су Немци пружали очајан отпор, бранећи сваку зграду. Пошто се нашао под унакрсном ватром, батаљон се почео повлачити, али га је задржао командант Милан Дракулић и повео на јуриш. Он је том приликом погинуо, а остали борци батаљона су с још већом упорношћу наставили борбу. Бомбаш Дражић се није повукао, иако је био тешко рањен у десну руку, већ је здравом руком бацао бомбе на непријатеља. Бранко Росић, мада рањен, заробио је 20 немачких војника и продужио да дејствује из свог митраљеза. На челу јуришне групе, водник Тараренко засуо је пушкарницу једног немачког бункера бомбама и тиме омогућио да чета капетана Бјелова изврши постављени задатак.

Пошто је касно увече 14. октобра 1944. године 4. бригада 5. дивизије избила пред Мали Мокри Луг, око поноћи је извршила напад на немачке положаје на Коњарнику и Великом Врачару, али је противнападом непријатеља принуђена да се повуче на полазне положаје. Када су пристигле 10. и 21. бригада 5. дивизије, пре подне 15. октобра, обновљен је напад. Убрзо је 5. дивизија продрла код Цветкове механе, где се повезала са јединицама 4. механизованог корпуса Црвене армије, да би потом заједно продужили до Техничког факултета. У тим борбама, нарочито близу Вуковог споменика, уништена је многобројна немачка ратна техника. Осим тога, удруженим снагама 5. дивизије и 14. гардијске механизоване бригаде, савладана је одбрана непријатеља и на Великом Врачару, који је представљао један од најјачих чворова немачке одбране Београда.

Како су јединице 12. корпуса нападале без подршке артиљерије и тенкова, то су борбе за Чукарицу и Жарково трајале све до јутра 15. октобра 1944. Немци су били потиснути у рејон Фабрике шећера, школе, цркве и железничког тунела, одакле се непријатељ бранио свом жестином. Наступајући од Топчидера, увече 15. октобра у борби за Чукарицу прикључила се главнини 6. дивизије и њена 1. бригада.

После огорчених борби, поновљен је напад на немачке положаје у Жаркову, уз садејство пристиглих јединица Црвене армије, и тамошње упориште је било савладано.

Ноћу 15/16. октобра 1944. године 5. бригада 11. дивизије пробила је одбрану немачког батаљона на Бановом брду, док је 1. бригада 5. дивизије иродрла у Гроцку, али се повукла под притиском немачких снага из Смедерева.

Међу објектима које је требало по сваку цену сачувати од уништења, налазила се Главна телефонска централа. Још септембра 1944. руководству НОП у окупираном граду, стављено је у задатак да размотри све варијанте спасавања централе. Раде Вукаловић — коме је поверена непосредна организација те акције — после саветовања са Кочом Бошковићем и другим друговима, одлучио се за смелу комбинацију: да у овај подухват укључи немачког подофицира Рихтера, техничког руководиоца Централне, који је имао задатак да на дати знак немачке команде овај објекат дигне у ваздух.

Успостављање директне везе са Рихтером, који је иначе остављао утисак да се на њега може рачунати, обавио је инжењер Миле Марковић, коме је стављена на располагање оружана група илегалаца, смештена у Влајковићевој улици (Драган Вучетић, Бата Перишић, Антоније Михајловић, Јован Ниррић, Жарко Билић, Пера звани „Цевка“ и други). Већ на првом разговору о томе, 30. септембра, Рихтер је пристао на сарадњу, а даље контакте с њим одржавао је инжењер Душан Поповић из Мпнистарства ПТТ.

У близини Централне смештено је 15 наоружаних активиста НОП. Уведен је и посебан телефон за ту групу, с којом је Рихтер утврдио и шифру за повремено јављање. Разрађене су две варијанте спасавања Главне телефонске централе. При том се настојало да избор тренутка за ступање у акцију не буде преурађен, нити пак да закасни. У обзир је узета и могућност да Рихтер — по добијању налога за активирање постављених мина на најосетљивијим деловима Централне — овлаш изврши задатак — минирањем споредних делова зграде, прозора, врата, степеништа, како би се стекао утисак да је немачки план реализован и централа онеспособљена.

Како је тога дана око 10 часова совјетски тенк стигао до угла Улице Жоржа Клемансоа (Лоле Рибара) и Палмотићеве, око њега се окупила група радозналих грађана. У близини се нашла и илегална борбена група из Влајковићеве улице. На знак инжењера Марковића, група је кренула Улицом мајке Јевросиме до угла Палмотићеве, и кроз споредни улаз Палмотићеве 9 продрла у двориште Централне. Изненађени и заплашени Немци дигли су руке увис у знак предаје. Рихтер је испунио обећање. Активисти НОП запосели су зграду спасене Главне телефонске централе и отпочели повремено да отварају ватру на немачке војнике код Народне скупштине.

Значајну помоћ борцима НОВЈ и Црвене армије пружили су Београђани за време уличних борби 14. и 15. октобра, нарочито они који су уочи почетка београдске операције били организовани у борбене групе, као што су биле оне са ознакама „К“, „С“ и „Д“, чији се укупни број кретао око 2.000 људи, претежно омладинаца. Борбене групе на подручју Земунa вршиле су двојаку, обавештајну и борбену активност: с једне стране, кидали су телефонске везе, нарочито на Беојанској коси (где су се налазила противавионска оруђа 38. противавионске дивизије), а с друге стране, да спре-

че разарање важнијих објеката у команди Ваздухопловства и на железничкој станици, које су Немци намеравали да дигну у ваздух.

На правцу дејства 13. пролетерске бригаде „Раде Кончар“ наоружани Београђани, активисти НОП, пружили су веома корисно садејство. Чак су се у неким зградама, иако затворени на спрату, успели ослободити иомоћу конопца, па су немачке војнике у сутурену засули ручним бомбама, и тако је 12 смелих активиста НОП са три шарца унело пометњу код непријатеља у оближњим отпорним тачкама. На другом месту, пролетерима је пет омладинаца саопштило како немачке старешине присиљавају своје војнике код Карађорђевог парка да остану на положајима и организују отпор.

Када су пролетери допрли до Синђелићеве улице, непријатељ је појачао одбрану, па су освајали зграду по зграду. Станари зграда тога насеља масовно су хрлили у бригаду. „Могли смо од добровољаца формирати три бригаде“ — пише командант 13. пролетерске бригаде Милан Жежељ. Код Црвеног крста, на Пашином брду, бригада се срела с београдским илегалцима који су пре почетка операција образовали одред од око 200 бораца и наоружали се оружјем заплећеним од окупатора и колаборациониста: „Сви су изразили жељу да уђу у састав Тринаесте хрватске пролетерске бригаде . . . Жеља им је била испуњена. Иако смо имали по четама бораца који су дошли за време београдске операције, пролетери наше бригаде су с посебним одушевљењем причали да у свом саставу имају београдски батаљон, као што има и Прва пролетерска.“

Учесници битке за ослобођење Београда истичу да нико од њих није могао предвидети онакво одушевљење Београђана и њихову спремност да помогну својим ослободиоцима: „Како смо ослобађали поједине блокове зграда, многи су нам одмах приступали у наше јединице, док су остали у још неослобођеним деловима града формирали оружане групе и нападали Немце иза леђа олакшавајући нам напредовање“ — пише Стево Владушић. „Грађани су се пробијали кроз редове непријатеља да би нас извештавали о местима отпора и саветовали како ћемо их најлакше уништити. Нису били ретки случајеви да су Немци ватру свог оружја усмеравали баш на њих, па је тако пао већи број грађана.“

Једна наоружана група активиста НОП на Чукарици прикључила се 17. славонској бригади и 13. гардијској механизованој бригади у борбама против Немаца, који су се на том подручју жилаво бранили из низа отпорних тачака. Иначе, већи део Београда био је ослобођен, осим Чукарице одакле су немачки војници настојали да прихвате немачку смедеревску групацију ради њеног пребацивања преко Саве. Мостобран непријатеља простирао се полукружном линијом: главна железничка станица — блок зграда министарстава — Теразије — Народна скупштина — Ботаничка башта — железничка станица Дунав. Неповољно стање својих трупа немачка команда је свела на шкрту констатацију у операцијском дневнику: „Намера: држати мостобран до доласка Борбене групе ДЦтетнер“, како се предвиђа 16. октобра 1944.“

Дводневне борбе за немачко упориште на Звездари завршене су ноћу 15/16. октобра 1944. Готово целокупна немачка посада овог утврђеног објекта, једног од најважнијих у систему унутрашње одбране града, била је уништена. Све јединице 1. пролетерског корпуса, како је регистровано у Операцијском дневнику 16. октобра 1944, „наставиле су најупорније борбе за потпуно ослобођење града“, додајући да немачке трупе и даље пружају очајнички отпор и да јединице корпуса „напредују освајајући кућу по кућу“.

„Готово на сваком прозору спуштене завесе“ — пише један од припадника Београдског батаљона 1. пролетерске бригаде. „Са мном је Јунус, командир Прве чете. Објашњава ми како је ликвидирао бункер код Карађорђевог парка, испред Дечје клинике. 'Ти, Милане, крени...' заусте да ми каже, али одмах паде, а из чела му пође млаз крви. На Славији смо. Заједно с народом борци играју козарачко коло. Идемо улицом која сада носи име Бориса Кидрича, ка Правном факултету и Главној пошти...“

Осма црногорска бригада пробила се до Народне скупштине и парка захваљујући упорности и вештини њених бораца, којима су пружили корисно садејство и омладинци из позадине (чија имена нису забележена). Од шест омладинаца који су се из позадине иривлачили до истурених делова бригаде, тројица њих је платила главом своје патриотско пожртвовање, а она преостала тројка је ослободиоцима донела план и распоред непријатељских снага и наоружања, као и отпорних тачака у рејону Теразија, Дечанске улице (Моше Пијаде), Кнежевог споменика (Трга Републике) и Ратничког дома (Дом ЈНА). „Одмах смо донели одлуку да се три наша вода пребаце крововима зграда преко Улице Драгослава Јовановића и повежу са нашим позадинцима у блоку зграда у Улици Драгослава Јовановића“ — пише Ново Матуновић, и наставља: „Захваљујући позадинским радницима из наведеног блока, ми смо на згради хотела 'Спленид' пребацили осам редова конопца у ширини од четири метра, на које смо поставили даске и тако направили висећи мост, преко кога су прешла сва три наша вода, јачине око сто бораца. Они су, поред осталог, носили и око петнаест килограма експлозива. Пролазећи преко кровова зграде наши другови су успели да допру до зграде садашњег Савезног правобранилаштва у Улици маршала Тита број 41, у којој је био смештен штаб једног немачког пука са преко стотину војника. Када су дошли на кров те зграде, другови су запалили штапин у који је био монтиран експлозив и пустили канту са експлозивом низ кров. Канта је у моменту пада у двориште експлодирала. Заглушујућа експлозија уништила је немачки штаб са мноштвом војника.“

Ослободилачке јединице на свим одсецима вршиле су снажан притисак, у тежњи да што пре доврше уништење непријатеља у неослобођеним деловима града, подстицане топлином дочека и драгоценом сарадњом Београђана на сваком кораку. Штаб 6. пролетерске (личке) дивизије саопштио је Штабу 1. пролетерског корпуса 16. октобра 1944. у 7,25 часова: „Према Теразијама наше и руске снаге отпочеле су са нападом јутрос у 3 сата. Заузели смо неколико зграда. Напредује се стопу по стопу.“ Током 16. октобра 1944. јединице 1. про-

летерске бригаде избиле су до Коларчеве, Кнежевог споменика, Народног позоришта, улице Браће Југовића и Кнегиње Љубице, наслањајући се десним крилом на Улицу цара Душана и 3. пролетерску крајишку бригаду. „На линији Теразије, „Албанија', Народно позориште, Кнежев споменик, Краљев трг, Капетан-Мишина наишли смо на врло јак непријатељски отпор" — донео је бригадни курир извештај 1Птабу 1. пролетерске дивизије у Светосавској 41. Убрзо је стигао и курир Штаба 3. пролетерске бригаде са извештајем у коме је било назначено да је бригада у зору 16. октобра кренула дуж Алексадрове и Битољске улице, затим Жоржа Клемансоа, Страхињића Бана, Цара Душана, Скендербега и Гундулићевог венца. Придодата јој три совјетска тенка олакшавала су продирање њених јединица према Калемегдану, најважнијем упришту немачке одбране.

„У раним јутрарњим часовима 16. октобра — пише Илија Радуловић — кренули смо Гундулићевим венцем. Водич нам није био потребан. Врло добар познавалац свих београдских улица био је Мирко Кнежевић, који је учио лимарски занат у Београду, а сада комесар 5. батаљона. Он тачно показује који су најлакши прилази објектима поседнутим немачким снагама: Војној одећи, трамвајском спремишту, Електричној централи. Идући низ Гундулићев венац, наилазили смо на мање немачке отпоре, које смо брзо ликвидирали. Паралелним улицама, лево од нас, нападао је наш 4. батаљон . . . Изгледа да наше напредовање увелико помажу немачке униформе које смо обукли претходног дана . . . Прилази Војној одећи били су јакно брањени снајперима, митраљезима и минобацачима са Калемегдана . . ."

Код Кнежевог споменика, италијански батаљон „Гарибалди", 5. батаљон 1. пролетерске бригаде, примерно се држао, без обзира на то што су из његовог строја повучени многи рањени борци и руководиоци. Гарибалдинац Тоти, иако рањен у стомак, није јаукао, напротив, и у тим тренуцима мислио је на своје саборце: „Брзо ћу ја натраг!" Поред њега, рањени су Амадори Амадорино, Бузепе Спампинато, Убалдини и други. Још незацељене ране, Амадорино је напустио болницу и прикључио се свом батаљону. Због ране на грудима, Спампинато је тешко дисао, али није клонуо духом: „Све чиним да бих што нре устао" — говорио је својим друговима који су га посетили у Војној болници.

Упркос жестокој немачкој ватри, италијански партизани су се одржали у згради Народног позоришта и на другим местима. Сваки покушај пребацивања на углу Француске и Улице браће Југовића представљао је ризик. Италијани су се досетили: на том опасном месту за циркулацију људи и материјала, поставили су џакове песка, читав насип су изградили. И, снабдевање храном и муницијом је опет потекло. На другом месту, изолована четица италијанских партизана нашла се у критичном положају. Од главнине батаљона одвајала је широка улица. При покушају прелаза те улице, сваки борац би био погођен. И овде су Италијани доскочили непријатељу: преко улице су пребацили јак конопац, везали два краја и тиме обезбедили слање најнужнијег храброј четици гарибалдинаца. На сличан начин, италијански батаљон „Матеоти", 6.

батаљон 3. крајишке пролетерске бригаде, борио се на подручју Електричне централе.

На Чукарици се одвијала борба несмањеном оштрином. Док је 11. дивизија упућена на сектор Авале, 28. дивизија је ушла у састав 1. пролетерског корпуса и наставила чишћење непријатеља у захвату Сарајевске улице. Отуд су слати извештаји да је непријатељ врло упоран и да пружа огорчен отпор. Штаб 12. корпуса је радиограмом јавио да су сва утврђења непријатеља заузели неодољивим јуришима бораца наоружаних лаким пешадијским наоружањем, додајући: „Услед потпуног помањкања ратне технике, упркос силном одушевљењу јединица, наше напредовање је отежано, а губици знатни.“

Тога дана у 14,30 часова, Штаб 12. корпуса је извештавао да су његове јединице заплениле шест тешких противавионских топова и веће количине муниције и ратне опреме, и да кроз град настављају продирање уз велике напоре и жртве, питајући: „Да ли је могуће добити на наш правац помоћ у артиљерији или моторизацији?“ Уједно је Штабу 1. армијске групе поручено: „Без обзира на помањкање ратне технике наше јединице упорно и одушевљено извршавају постављени задатак“, продужавајући с ликвидацијом немачких утврђених положаја ручним бомбама и аутоматским оружјем.

Док су се на подручју Чукарице, око Главне железничке станице и Калемегдана, распламсавали окршаји у којима су до пуног изражаја долазили разорни ефекти ратне технике и борбена вештина ослободилаца, посебно жилава одбрана Немаца ослоњених на солидна утврђења, над готово потпуно ослобођеним градом надвијала се претећа опасност из правца Гроцке, откуда се пробијала немачка смедеревска групација од око 20.000 војника са многобројном ратном техником и моторизацијом.

Предњи делови немачке групације (92. моторизована бригада) избили су пре подне 15. октобра 1944. до Болеча и убрзо доспели до половине пута између Шугавца и Малог Мокрог Луга, где су их зауставили делови 5. ударне дивизије. Потом је 21. дивизија запосела положаје Шугавац—Липовица на левој обали Болечице, затим други одбрамбени положај у рејону Велики Мокри Луг—Смрдан—Ерино брдо, као и положаје на иодручју Голо брдо—Лештане—Забран—Бандера, ради дејства у бок немачких јединица које буду покушале продор према Београду. У рејону Стојичиног брда налазили су се делови 5. дивизије с четири совјетска тенка и дивизионом артиљерије, док су 14. и 15. гардијска механизована бригада запоселе иоложаје код Малог Мокрог Луга.

Из рејона Болеча, увече 15. октобра, немачке јединице извршиле су снажан напад и око 22 часа продрле у Мали Мокри Луг и заузеле Стојичино брдо, Лаудонов шанац и Коњарник. Иако очекивана, опасност од продора немачких снага од Гроцке изненадила је тамо распоређене јединице НОВЈ и Црвене армије. Штаб 5. дивизије је у поноћ 16. октобра 1944. јавио Штабу 1. пролетерског корпуса да је на комуникацији Гроцка—Београд започела борба ширих размера против немачких предњих одреда који се пробијају у град. У вечерњим часовима 15. октобра Немцима се супротставила 10.

крајишка бригада на иоложајима у рејону Липовице и Шева-рице. Борба је трајала читаву ноћ 15/16. октобра. Немци су се ипак пробили кроз положаје 10. бригаде и преко Малог Мокрог Луга ушли у предграђе Београда. Командант 5. ударне дивизије, Милутин Морача, стављао је до знања да се, према изјавама заробљеника, ради о око 16.000 војника 1. алпске и 117. немачке дивизије, који теже да се пробију у град и повежу са својим трупима које бране београдски мостобран.

С места догађаја у 2 часа 16. октобра, командант 5. српске бригаде Новак Перуђица доставио је Штабу 21. дивизије извештај, у коме је стајало: „Ноћас у 1,30 часова непријатељска моторизација успела је да пробије наш обруч и да продужи комуникацијом за Београд. Пробој је био на комуникацији између Шугавца и Бабина Луга. Овај простор су бранила два наша батаљона, али услјед бројно надмоћнијег непријатеља и њихове моторизованости, а уз то и што су ријешени на смрт, није се успјело да се задржи непријатељ . . . Ми се повлачимо ка Забрану и западном дијелу села Лештана.”

Тога дана у 7,30 часова из Штаба 5. дивизије упућене су нове појединости о том продору непријатеља Штабу 21. дивизије у село Кумодраж, где је прецизирано да се ради о немачкој колони јачине 2.500 војника са три тенка, која у ствари представља предњи одред главнине две немачке дивизије, с проценом да све те снаге теже да се што брже и најкраћим правцем пробију у град, као и да оне могу окренути према Авали и Обреновцу.

У поноћ 16. октобра 1944. командант 5. дивизије, Милутин Морача, упозоравао је Штаб 1. пролетерског корпуса да је неопходно појачати 21. дивизију на сектору Мали Мокри Луг—Калуђерица јединицама 1. армијске групе и совјетским механизованим снагама, како би се ефикасно препречио пут непријатељу који је пошто-пото настојао да се пробије у град и ојача тамошње трупе, додајући да су немачке снаге поменуте групације „довољно јаке да продру у град и да потисну наше јединице које се сада налазе на сектору Калуђерица—Липовица—Шеварица . . .”

Истог дана када је 2. пролетерска бригада 21. дивизије била стављена под команду 1. пролетерског корпуса, 16. октобра, изјутра, један њен батаљон упућен је до школе „Војислав Илић” да би се супротставио истуреним деловима смедеревске групације, који су продирали према почетку Улице краља Александра. „И тек што нас је обузело одушевљење уличних борби, зауставило нас је наређење Штаба дивизије” — пише Љубиша Веселиновић, командант 2. пролетерске бригаде. Заједно са црвеноармејцима, бригада је одбила неколико жестоких напада непријатеља и том приликом избацила из строја близу 350 непријатељских војника (150 мртвих и рањених и 195 заробљених). Потом је 2. пролетерска бригада проследила према периферији ради повезивања са 5. и 6. дивизијом НОВЈ и са јединицама Црвене армије, како би се заједничким снагама спречило надирање немачких трупа.

Главнина 21. дивизије посела је положаје на левој обали Болечице. Делови 5. дивизије упућени су у рејон Коњарника, док је 10. крајишка бригада 21. дивизије запосела положаје између Великог Врачара и Дунава, а на положајима код села

Зуце остављена је 1. бригада ове дивизије. Заједно са 10. крајишком бригадом прешао је у одбрану 509. стрељачки пук 236. стрељачке дивизије, а 36. тенковска гардијска бригада повучена је у резерву.

Друга личка бригада 6. пролетерске дивизије упућена је на Вождовац а Космајска бригада на линију Маринкова бара—Селиште. 11. дивизији је наређено да крене у рејон Авале и затвори правац Заклопача—Рушањ а 36. дивизија 12. корпуса да се групише у рејону Рушња и Сремчице, ради затварања правца Бељина—Гунцати—Сремчица. Тако је на запречном положају Карабурма—Велики Врачар—Мали Мокри Луг—Велики Мокри Луг—Лештане—Зуце—Врчин прикупљено 12. бригада НОВЈ са истуреним обезбеђењима на левој обали Болечице. Поред тога, у рејону Великог Села, источно од Великог Врачара, налазила су се два пука 109. гардијске стрељачке дивизије 2. украјинског фронта Цовене армије и делови 12. војвођанске бригаде 12. корпуса НОВЈ.

У међувремену с/ немачки делови који су се пробили у предграђе Београда разбијени у три изоловане групе и почесно уништавани. Поред оне групе коју је код школе „Војислав Илић“ ликвидирао један батаљон 2. пролетерске бригаде, друга група је окружена код Коњарника, а трећа је разбијена на јужним падинама Великог Врачара удруженим снагама 14. гардијске механизоване бригаде и делова 5. дивизије 1. пролетерског корпуса. Из рејона Великог Села, два пука совјетске 109. стрељачке дивизије и 12. војвођанска бригада 12. корпуса НОВЈ продирали су према Карабурми, па су овладели Сланцима, Вишњицом и Белим Водама. На тај начин, током 16. октобра 1944. пропали су покушаји немачких делова да својој главнини, с правца Гроцке, прокрче пролаз у Београд.

Осим тога, око 16 часова 16. октобра 1944. ослобођено је Смедерево, ускоро и Гроцка. То је омогућило да одреди оклопних чамца Дунавске речне ратне флоте крену уз Дунав. Пошто су савладали минске препреке и избили у близину порушеног панчевачког моста, они су заузели ватрене положаје поред Аде Хује и артиљеријском ватром подржавале јединице које су водиле борбу у Београду.

Изјутра 17. октобра 1944. немачке трупе су нападе 15. гардијску бригаду и зазеле Велики и Мали Мокри ЛУГ, настављајући продирање према Београду. Ипак су делови бригаде зауставили непријатеља, па су заједно са јединицама 21. дивизије НОВЈ у току преподнева, уз подршку „каћуша“ и авијације стабилизovali фронт на овом сектору. Потом је уследио њихов противнапад и Немци су потиснути ка речици Болечици.

Немачка група није са гломазном ратном техником нашла се у окржењу, стешњена на простору између комуникација Гроцка—Болеч и Дунава. Пристигла су и појачања: у рејон Авале пребачена је 6. бригада 36. дивизије а 16. дивизија НОВЈ у рејон Велика Моштаница—Рушањ, западно од Авале. После подне 17. октобра 1944. Штаб 1. армијске групе донео је одлуку за напад на окружене снаге непријатеља у захвату смедеревског друма. Главна улога у том нападу поверена је 21. дивизији НОВЈ која је ојачана 2. бригадом 6. пролетерске

и 1. бригадом 5. ударне дивизије. Из рејона Авале требало је да јој садејствују 5. и 12. бригада 11. дивизије и, са правца Врчина, 23. дивизија 14. корпуса НОВЈ, с југа. Главнина 5. ударне дивизије груписана је на источној периферији Београда, док су за борбе за ликвидацију немачког мостобрана остављене 1. и 6. пролетерска дивизија, као и 28. ударица дивизија НОВЈ.

По наређењу команданта 3. украјинског фронта, за напад на окруженог непријатеља одређене су следеће јединице Црвене армије: 75. стрељачки корпус, 5. самостална гардијска бригада ојачана минобацачким пуком и самосталним батаљоном амфибијских возила, 15. гардијска механизована бригада 4. гардијског механизованог корпуса, по један стрељачки пук 73. гардијске и 236. стрељачке дивизије, гардијски (ракетни) минобацачи, самостални артиљеријски и јуришни противтенковски пук. За руковођење совјетским снагама у рејону борбених дејстава образована је оперативна група Штаба 57. армије, с начелником штаба генерал-мајором П. М. Верховичем на челу.

Увидевши да се са истока не може пробити у град, командант немачких окружених снага, генерал-потпуковник фон Штетнер, одлучио је да се преко Авале пробија на запад, до понтонског прелаза преко Саве у рејону Чукарице. У том циљу извршио је регруписавање својих снага, око 18.000, и образовао три борбене групе: „Витман“ (98. и 99. планински пук) за пробој, група „Хилебрант“ (92. моторизована бригада и 2. пук „Бранденбург“) да штити десни бок групације из правца Београда, група „Јангрок“ (54. ловачки планински батаљон заштитне и позадинске јединице и 116. извиђачки батаљон).

Увече 17. октобра 1944. у напад је кренула борбена група „Витман“: једном колоном у правцу Врчина, а другом према селу Зуце. Дошло је до борбе у сусрету између леве колоне борбене групе „Витман“ и 1. бригаде 5. ударне дивизије која се налазила у покрету према Болечу. Борба прса у прса трајала је током целе ноћи. Немци су упорно покушавали да одбаце 1. бригаду и дохвате се комуникације јужно од Авале, али су у томе били онемогућени. Десна колона борбене групе „Витман“ била је заустављена у селу Зуце од 12. бригаде 11. ударне дивизије. Без обзира на губитке, Немци су предузимали нове нападе и успели да овладају селом и укљине се према Авали.

Штаб 21. дивизије НОВЈ од подручних јединица је захтевао да се комуникација Гроцка—Београд по сваку цену пресече, подвлачећи одлучно и самоиницијативно дејство: „сам проналазили задатке и извршавати их“ и сваког часа достављати извештаје о развоју догађаја. Осим тога, Штаб 21. дивизије је истицао: „Наши борци и старешине ће уложити све своје умне и физичке способности да се непријатељ, који је жарио и палио по нашој земљи уништи и да му се не дозволи да изнесе оружје и кости из наше земље.“ За ову прилику знаци распознавања су, сами по себи, били симболични и подстицајни: Тито — Београд.

„У свануће непријатељ се изненада појавио на крилима нашег положаја и почео бочно тући. Настала је једна од најтежих борби у борби за Београд. Запретила је опасност да

ГРАЂАНИ ГРАДА БЕОГРАДА!

После три и по године патњи и ропства наш мученички Београд доживљава оравник слободе и победе над немачким окупатором и издајничком српском народом који су му се ставили у службу. Победоносна и братска Црвена армија и јуначки Народно-ослободилачка војска Југославије у крвавој и дуготрјајној борби, отишавши са слободом Београд на руку немачког окупатора, највећег душманина словенских народа. Под Београдом и на његовим улицама поминала се крв хероја Стаљинграда и јуначких бораца Народно-ослободилачке војске Југославије, још више се учврстило братство и пријатељство словенских народа. У херојској борби за ослобођење Београда поново се осведочила дубока љубав руског и српског народа и помоћ коју је руски народ кроз читаву историју пружио братском српском народу у његовој борби за слободу.

На свим бојиштима Европе пута немачка ратна машина под заједничком ударцима савезничких трупа са истока и са запада. Најбољим снама наших народа, који већ три године широм Југославије воде крваве бојеве против фашистичког окупатора, чврсто уједињени у Народно-ослободилачку војску и партизанским одредима под руководством маршала Југославије Јосипа Броза Тита, појачавају ударе са југа и дају свој велики прилог у борби на коначни слом фашистичке Немачке. Ослободилици наше градове у Србији Лесковац, Прокупље, Ваљеву, Аранђеловац, Алексинац, Врање, Пирот спојили су се са Црвеном армијом и поздрављају вестерну швајцарског окупатора и на свом поносној Београду, да освете невинне жртве Београда и казне праведног и тешиком кланом издајника српског народа на челу са Недићем, Љотићем и Дражом Михаиловићем, који су окривили своје руке братском крваљу. Окупатор и његове слуге запањени су и заувек ће изагнати снагу ослободилачке народне војске која је неминовна у борби против окупатора и издајника своје домовине.

Београђани и Београђанке

Борби Народно-ослободилачке војске, уз братску помоћ Црвене армије, доноси вам слободу. Многим улицама Београда не гвоји наше окупаторске кола, ни прљаве издајничке банде Недића, Љотића и Драже Михаиловића. Ослобођеним делом града марширају ослободилачке трупе Црвене армије и јединице Народно-ослободилачке војске Југославије, које су вас спасле из ропства. Са слободом Београд доживљава дан да се њиме виђу наше националне заставе, српска и југословенска. Них данас краси црвена петокрасна заграда на средина, под којом је наша Народно-ослободилачка војска заобила славе победе против окупатора и промена идеју оружаног братства и јединства свих народа Југославије.

Ви сте својом храброшћу и жртвом које Црвена армија принама у заједничкој борби са нашом Народно-ослободилачком војском да би Београд био ослобођен од окупаторског Јарма. Црвена армија улази са својом Народно-ослободилачком војском у Београд као савезника, братска армија да помогне историјски највећем нашем непријатељу, швајцарском окупатору, освети му се за све злочине извршене над окупираним народима, над савезничким народима, над нашим српским народом. Ви дугујете принајне својим ослободилачима, Народно-ослободилачкој војсци и Црвеној армији, ви дугујете пошту јуначким који су дали дојетост за ваш спас на ропству. Дочекујте своје ослободилачке онако криво то доликује српском народу и нашем Београду, који је увек имао високо подићи заставу слободе. Помозите својим ослободилачима у истребљењу непријатеља и чишћењу Београда од последњег немачког војника и издајника који покуша да се скрије од праведне и заслужене казне.

Срби и Српкиње

Ви сте били жртве и сведоци злочиначког поста немачких слугу Недића, Љотића, Драже Михаиловића и Драгог Јовановића, који су приносили оружје од окупатора, наоружавали своје банде и приносили теби злочине над невиним људима, женама и децом. Нема поштење родољубивој Србији која је страдала да ће се на месту оружаног издајничког рука швајцарског слугу, Недићевца, Лотићевца, четника Драже Михаиловића и аверата Драгог Јовановића. Нема поштење и родољубивој српској породици коју окупатор и његове слуге нису шаче у срце. За рачун немачког окупатора они су се тулили против Народно-ослободилачке војске, она се у свада боре да Београд остане у рукама Немачке. Дошао је час освете. Крв невиних жртава, светла сен палих јунака, поплаћени деценија наших синова и браће у Југославији, љубав према својем народу и слободу обавезују вас на неминовну освету над издајницима српског народа. Ни један издајник који се ставио у службу окупатору не сме остати скривен и неопозван.

Помозите својим ослободилачима да до краја изврше своје праведно дело освете за патњу српског народа. Пријављујте најближим властима сваког војника, издајника српског народа и скривеног оружја. Будите делна рука својим ослободилачима у истребљењу и прогонама непријатеља на нашем лепој Београду. Откривајте слагалишта и магацине у којима су окупатор и његове слуге складиштили опљачкано народно добро. Тиме испуњате свој дуг према домовини и помажете Народно-ослободилачку војску да настави своје дело ослобођења Србије и очисти читаву нашу домовину од окупатора и издајника нашег народа. Нека Београд престане бити место издајника, који су криви да нападе српски народ са братским народима Југославије и нека постане жижка слободе и љубави међу нашим народима.

Грађани и грађанке Београда

Све окупаторске и издајничке власти срушене су херојском борбом ослобођеног Београда. Од овог дана по наређењу Врховног Штаба Народно-ослободилачке војске и партизанских одреда Југославије Ношњина града Београда улази у своје руке све војне и административне постоје града, али демократска народна власт, Народно-ослободилачки одбор, не претрпе на себе шивину власт. Све грађани и грађанке ослобођени су да се ставе на располагање Команди града Београда ради организовања живота и рада у слободном Београду. Команда града Београда позива на свестрану родољубиву помоћ грађана Београда да би се могло правдо организација и развоја живот и рад у Београду. Не дајте да човечески људи користе ратно стање и развоје народно добро и приватно власништво. Пружите свестрану помоћ братској Црвеној армији и Народно-ослободилачкој војсци.

Београђани и Београђанке, омладине

Ставите све своје снаге на службу својој домовини и извршите све дужности које вам налаже ствар ослобођења своје домовине од окупатора и његових слугу.

Слава херојима палим у борби за ослобођење Београда!

Живела братска победоносна Црвена армија!

Живела Народно-ослободилачка војска и партизански одреди Југославије!

Живео Врховни командант Црвене армије маршал Совјетског Савеза Јосип Висарионович Стаљин!

Живео Врховни командант Народно-ослободилачке војске и партизанских одреда Југославије маршал Југославије Јосип Броз-Тито!

Живели наши велики савезници Совјетски Савез, Енглеска и Америка!

Живела слободна Србија у новој демократској федеративној Југославији!

Живео слободни Београд!

Смрт окупатору и његовим слугама — издајцима српског народа!

Смрт фашизму — слобода народу!

Београд, 17. октобра 1944. године

Командант града Београда
генерал-мајор
Народно-ослободилачке војске Југославије

ЉУБОДРАГ Н. ЂУРИЋ

Проглас команданта града Љубодрага Ђурића грађанима Београда од 17. октобра 1944.

јединице буду блокиране" — стоји у операцијском дневнику 21. дивизије за 17. октобар 1944. Силовитим јуришима Немци су продирали према Кумодражу. О том драматичном окршају, политички комесар 21. дивизије НОВЈ, Младен Марин, оставио је упечатљиво сведочанство: „У тим тренуцима око осматрачнице Штаба 21. српске дивизије, на стражи крај Кумодража, одигравала су се значајна збивања. Ту у непосредној близини налазила се једна батерија „зисових“ топова Црвене армије... Совјетски артиљерци храбро су издржали неколико јуриша, тукући групе немачких војника чак и непосредним гађањем из топова. У жестокој борби готово половина их је изгинула па су почели попуштати. Видећи такву ситуацију, на борбени положај су залегли делови Штаба дивизије, помоћно особље и курири. Тако је за тренутак наша одбрана делимично успостављена... И управо кад се на источним прилазима Кумодража и Великог Мокрог Луга одигравала таква ситуација — у колони по један, пуном брзином, па и трчећим кораком — иашим положајима пристизао је Трећи батаљон Друге пролетерске бригаде... Можда би и неколико минута доцније било касно, јер су Немци управо у том моменту кренули у нови јуриш... Тај јуриш, као и још неколико, одбијен је снагом оружја и груди храбрих пролетера. Управо, ту почиње прекретница кризе... Све се то збива седамнаестог октобра после подне. Негде око петнаест часова налазили смо се у веома тешкој ситуацији, а већ око деветнаест часова Штаб 21. дивизије издаје заповест за општи напад на целу немачку групацију."

Штаб 1. пролетерског корпуса упутио је 13. пролетерску бригаду на Пашино брдо да би појачао снаге према смеревској групацији. и у исто време 11. дивизију повукао у резерву 21. дивизије на простор Болеч—Лештане.

Док су се водиле уличне борбе, на фудбалском игралишту „Југославија“ (сада стадион Црвене звезде), 18. октобра сазван је митинг омладине и грађана Београда. Том приликом је одржао говор Рато Дугоњћ, секретар ЦК СКОЈ-а, потом и други руководиоци НОП-а, Драги Стаменковић и Бора Дреновац. Омладинци и грађани пажљиво су саслушали говорнице, упркос опасности од артиљеријских граната, па је део омладинаца ступио у редове НОВЈ и кренуо на фронт после завршеног митинга.

Са сванућем 18. октобра 1944. југословенске и совјетске снаге приступиле су уништењу немачке групације у рејону Авале. Авиони јуришне ваздухопловне дивизије, у групама од по 12—24 апарата, изводили су удар за ударом. Замисао о уништењу непријатеља у наређењима Штаба 1. армијске групе и команданта 3. украјинског фронта командантима 57. армије и 4. гардијског механизованог корпуса састојала се у томе да се концентричним ударима са свих страна униште немачке трупе на простору Болеч—Врчин—Зуце—Лештане: са истока и југоистока су нападале трупе 75. стрељачког корпуса 57. армије, са северозапада — ојачана 21. дивизија НОВЈ, 15. гардијска бригада и јединице 73. гардијске и 236. стрељачке дивизије Црвене армије, са запада и југозапада — 11. 36. и 5. дивизија НОВЈ и 5. гардијска механизована стрељачка бригада, а с југа — 23. дивизија 14. корпуса НОВЈ.

Окруженој немачкој групацији упућен је ултиматум за капитулацију. Пошто су га Немци одбили, 18. октобра 1944. јединице 1. армијске групе НОВЈ и 3. украјинског фронта Црвене армије кренуле су у одлучан напад.

Ојачана 21. дивизија НОВЈ са 15. гардијском бригадом продрла је у рејон Болеча и наставила уништавање непријатеља у јутарњим часовима. Истовремено, јединице 75. стрељачког корпуса Црвене армије продрле су у рејон Врчина и Болеча, док су јединице 4. гардијског механизованог корпуса овладале линијом Лештане—Болеч. До краја дана отпор Немаца у рејону Болеча био је скршен (само 21. дивизија заробила је преко 1.100 војника и запленила око 1.500 возила, као и око 200 топова разних калибара и много друге ратне опреме).

Најжешће борбе вођене су у ширем рејону Авале, где су немачке трупе очајничким напорима настојале да се пробију ка Сави, према Чукарици или Обреновцу. Динамику операција илуструје и рад штабова ослободилачких јединица. Тако је 18. октобра Штаб 12. корпуса НОВЈ наређивао 11. дивизији да се „по сваку цену“ онемогући продор непријатеља, да се јединице не навикавају на чекање садејства совјетске моторизације, већ да се развија и подстиче „максимум офанзивности код свих наших јединица“. Штаб 16. дивизије захтевао је од својих јединица да енергичним налетима опкољавају и уништавају непријатеља, „не чекајући наређења Штаба дивизије, већ гонити и уништавати непријатеља где год се он појави“, уз помоћ локалног становништва. Он је такође налагао да „у овом моменту сваки наш борац да све од себе у циљу уништења онога ко је три и по године наносио зла њему и његовима“.

Упркос безизлазном положају, у коме су се нашли у смирај дана 18. октобра 1944, Немци се ипак нису предавали, већ су се на свим странама упорно борили, настојећи да се докопају обале Саве. Тако су на сектору 5. и 12. бригаде 11. дивизије Немци претрпели тешке губитке — 584 избачених из строја, док су 5. и 12. бригада имале 155 мртвих и рањених бораца. Прва крајишка бригада је забележила сличан биланс: Немци су имали 2.570 избачених из строја (међу којима и извештан број четника и усташа), а сопствених 266 избачених из строја, иретежно из 2. батаљона те бригаде.

Јединице 23. дивизије 14. корпуса НОВЈ (2, 7. и 14. бригада), из рејона Врчина, учествовале су тога дана у уништавању немачких трупа код Шупљег камена. Штаб те дивизије саопштио је Штабу корпуса и следећи, необичан податак: да су у тим борбама „наоружани дјелови наше културне екипе и Техничког батаљона судјеловали у уништавању непријатељске групације, која је већ била стигла на просторију Рипањ—Рушањ станица“. Уз сопствених 12 мртвих и 17 рањених, 23. дивизија је тада нанела осетне губитке непријатељу (889 погинулих и 1.044 заробљених). Штаб дивизије је извештавао и то како су се у тим драматичним окршајима на ширем подручју Авале, делови Црвене армије повлачили до положаја њених јединица, „где су се укључили, наиме измијешали са нашим борцима и са исгима продужавали уништавање непријатеља“.

НАРЕДБА број 1

КОМАНДАНТА ГРАДА БЕОГРАДА

ГРАЂАНИ ГРАДА БЕОГРАДА!

Јуначком борбом јединица братске Црвене Армије и Народно-ослободилачке Војске Југославије већи део нашег града је ослобођен од фашистичке гамади. Коначно чишћење читавог Београда приводи се крају.

У циљу успешнијих операција против непријатеља, хигијене становништва и безбедности свих грађана,

НАРЕЂУЈЕМ

1. Свако кретање по улицама после 18 часова строго је забрањено за све грађане.
2. Забрањује се грађанству излазак из града до даље наредбе, јер је примено да многи немачки зликовци преобучени у цивилна одела беже од заслужене казне.
3. Да сви становници града Београда у најкраћем року уклоне све лешеве из кућа, дворишта, улица, одвозе их ван града и закопавају у дубоке јаме.
4. Да сви лекари, који нису запослени у војним и цивилним болницама, организују чишћење квартова од лешева и других отпадака и старају се о хигијени кварта.
5. Да све болнице продуже свој рад за негу рањеника и болесника.
6. Сви грађани имају учествовати у рашишћавању улица од рушевина ради олакшавања и успостављања саобраћаја.
7. До даље наредбе забрањује се продаја и дочење свих алкохолних пића.
8. Сви сопственици који располажу са моторним или било каквим возилима имају иста пријавити за потребе читавог града.
9. Сви настојници, чувари јавних зграда и надлештава морају исте сачувати од евентуалне пљачке и пријавити у каквом се стању налазе.
10. Да сви кућевласници, станодавци и остали грађани пријаве све расположиве станове.
11. Сви грађани су дужни да пријаве магацине окупатора и њихових помагача и да их сачувају за потребе војске.
12. Сви радници и службеници који су радили на одржавању електричног осветљења, трамвајског саобраћаја, водовода и телефонске мреже, чистоће и одржавања града, имају ступити одмах на посао и учинити све да се прилике у ослобођеном делу града што пре нормализују.

За сва остала обавештења обраћати се Одељцима Команде града Београда у ослобођеним квартовима.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

КОМАНДАНТ ГРАДА БЕОГРАДА

Генерал-мајор

Народно-ослободилачке Војске Југославије

Љубодраг Н. Бурић, с. р.

18 октобар 1944 године.

Наредба бр. 1 команданта града Београда Љубодрага Бурића од 18. октобра 1944.

У ноћи 18/19. октобра 1944. одвијале су се борбе готово несмањеном жестином, да би 19. октобра досегле кулминацију. „Јуриш Козарчана, потпомогнутих црвеноармејцима, био је незадржив" — пишу Љубомир Боројевић, Душан Самарнија и Раде Башић. „У стрељачком строју су се нашли сви припадници бригаде, од куvara до команданта и политичког комесара бригаде. Козарчани и црвеноармејци су се такмичили у јуришу. Немци су били у безизлазном положају, па опет су пружали очајнички отпор. Чак су и рањеници одбијали позиве на предају. Предвече 19. октобра у рејону ЈБута страна, група Немаца (око 1.500) укупана пружала је крајње жилав отпор у окружењу. Козарчани с деловима 12. крајишке бригаде током ноћи 19/20. октобра после неколико жестоких и узастопних јуриша уништили су ту групацију. Група бораца 2. батаљона 5. козарачке бригаде, предвођена замеником команданта поручником Душаном Константиновићем, ручним бомбама и митраљезима продрла је међу окружене Немце, па је уништила и заробила неколико стотина војника. У једном од јуриша пао је и политички комесар 5. бригаде Махмут Ибрахимпашић-Машо. По јаругама и шумарцима Козарчани су уништавали немачке бегунце и прикупљали ратни плен, уз помоћ оближњих сељака."

Иако разбијен, на терену између Врчина и Белог Потока, непријатељ је мање-више свуда пружао жилав отпор. Чак су „из грмова поједини немачки војници и официри гађали наше војнике наносећи нам губитке" — стоји у извештају Штаба 1. крајишке бригаде, сročеном после тек завршене битке за ослобођење Београда. У оним случајевима када су се Немци групно почели предавати, установљено је да су они претходно размонтирали своје наоружање и разбацали га по јаругама и ораницама. У операцијском дневнику 16. дивизије НОВЈ, под 19. октобром 1944. налази се кратка али садржајна констатација: „Непријатељ, потпуно деморалисан, није пружао никакав организован отпор, већ у највећем нeredу бежао је испред наших јединица, које су му задавале тешке ударце". Местимично, Немци су се борили до последњег метка, што потврђује извештај 16. дивизије НОВЈ за 20. октобар 1944, у коме се подвлачи да је Скела ослобођена тек око поноћи 20. октобра после артиљеријске припреме. Том приликом разбијено је 500—600 Немаца, док се остатак од око 1.000 војника повлачио према Шапцу или пребацивао преко Саве борећи се „на живот и смрт", услед чега су јединице 16. дивизије трпеле губитке, нарочито недовољно обучено људство. Тога дана је и 11. дивизија НОВЈ имала 110 мртвих и рањених, а Немци 1.380 избачених из строја.

На сектору 31. српске бригаде заробљено је 125 немачких војника, међу којима је било нонајвише Аустријанаца. Немци-заробљеници су одвојени и од њих је формиран посебан строј, а од Аустријанаца-заробљеника други строј. Онда је политички комесар бригаде, Момчило Вучековић — држећи се инструкција за брижљив поступак према припадницима аустријског порекла, у духу савезничких обавеза да се Аустрија обнови као независна и самостална држава — одржао говор на немачком језику: „Објашњавао сам Аустријанцима (стоји Вучековићева реч у рукопису „31. српска бригада") да ми —

на основу ставова Московске декларације — желимо да им омогућимо да се одвоје од нацистичке Немачке и прикључе НОВЈ, те на гај начин допринесе ослобођењу своје домовине, борећи се до потпуног слома фашизма. Пажљиво сам саслушан, али се нико од Аустријанаца није одазвао, па смо све њих спровели у заробљенички логор на Бањици."

По оцени команданта 12. корпуса НОВЈ, Данила Лекића-Шпапца, оно што се одиграло у ширем рејону Авале током 18, 19. и 20. октобра „спада у наше највеличанственије битке по постигнутој освети над непријатељем": „Била је то права кланица. Хиљадама Немаца прекривало је пољане и сеоске улице. Избезумљена немачка маса безглаво је тражила излаза по јаругама и каналима. Борци су без предаха гонили ту безобличну масу и немилосрдно уништавали. Ту више нису постојале наше организоване јединице које би се руководиле одређеним планом. Постојали су борци и огромна мржња према немачким бандама тако да је било немогуће зауставити, средити и повести другим правцем то људство које је давало одушка својој мржњи у јурењу и уништавању непријатељских делова ...".

Док су се у ширем рејону Авале одвијале одлучујуће борбе између немачке омедеревске групације и главнине НОВЈ и Црвене армије, дотле су у граду настављени напори за савлађивањем преосталих упоришта немачке одбране, почев од упоришта Чукарице на Сави и зграда министарстава, до Теразија и Електричне централе на Дунаву. Током 17. и 18. октобра 1944. делови 1. пролетерске дивизије (8. црногорска бригада) и Црвене армије пробали су се до палате „Албанија", док је 1. пролетерска бригада заузела Народно позориште и Ратнички дом. На углу Пашићеве и Дечанске улице пао је народни херој Милисав Буровић, командант 4. батаљона 8. црногорске бригаде. У исто време, ојачана совјетским тенковима, 3. крајишка пролећерска бригада, у садејству с једицима 236. стрељачке дивизије Црвене армије, сломила је жариште немачког отпора у згради Прве мушке гимназије, а потом — после оштрих јуриша и противјуриша — овладава и Електричном централом.

На подручју главне железничке станице и у блоку зграда министарстава у Немањиној улици, као и на Чукарици, одвијала се жестока борба једница НОВЈ (6. дивизија, 16. и 28. дивизија) и Црвене армије (4. механизовани корпус, 73. гардијска и 236. дивизија) против немачких снага. Борци Шесте пролетерске и 28. ударне дивизије освајали су спрат по спрат блок зграда министарстава, да би тек 18. октобра сатерали Немце у преосталу зграду Министарства саобраћаја.

„Два руска тенка су наишла Немањиним улицом од Славије према железничкој станици" — пише Буда Нинковић. „Немци су још држали станицу и све зграде до угла Улице Милоша Великог и Немањине, а нарочито су били добро утврђени у бившем Министарству саобраћаја, огромној згради на углу ових двеју улица. Поред тога, Немци су у поменутиим улицама запосели дубоке ровове. Први од ова два совјетска тенка скренуо је у Улицу Милоша Великог према Мостару', али Немци су из зграде Министарства саобраћаја бацили на њега боце са запаљивом смесом и запалили га. Тенк је пла-

нуо, а затим експлодирас. Испод запаљеног возила почели су да излазе црвеноармејци, који су сачињавали посаду. Први који је изашао био је поливен бензином. Плануо је као буктиња и потрчао према другом генку који је застао у Немањиној улици. Немци су с прозора велике зграде припуцали из митраљеза. Црвеноармејац је пао покошен, али је и даље горео. Плавичасти пламен је лизао ваздух изнад њега, све док није цео изгорео. Други тенк је такође уништен топовском гранатом. Митраљески рафал је оборио и другог тенкисту који је покушао да се спасе."

На правцу надпрања према Калемегдану, борци 3. чете 2. црногорског батаљона 1. пролетерске бригаде ликвидирали су злогласну „Главњачу". „Те вечери, прије него што смо пошли, били смо на одмору" — стоји у листу „Јуриш, пролетери" (орган 2. црногорског батаљона). „Наједанпут кроз ону пуцњаву зачу се јасан звук командирове пиштаљке. Одмах смо се сви склонили у једну собу, гдје смо од командира дознали за задатак . . . Другови, ми имамо вечерас да ликвидирамо затвор. Није потребно да јуриша сва чета, него нека се јаве добровољно четири бомбаша и још четворица која ће бацати на затвор флаше са бензипом. Ти другови ће се непримјетно привући затвору и изненадним бацањем бомби збунити непријатеља, тако да ће се они одмах деморалисати и побјећи". Није требало дуго чекати док се јавило добровољно осам другова. Са њима су пошла још три пушкомитраљеска одељења. Митраљежи су постављени на одређена мјеста, а бомбаша су пошли напријед. Наједанпут се зачу велики прасак. То су наши другови већ баиили бомбе и флаше бензина. Убрзо је двориште затвора било јако освјетљено од великог пламена који се дизао из запаљеног затвора. Тада је непријатељ видео да пламен лиже изнад њихових глава, одмах је почео да бјежи не осврћући се на команду својих официра."

После упорних борби на Чукарици, јединице 28. славонске дивизије НОВЈ скршиле су отпор непријатеља у рејону школе, док је 1. бригада 6 пролетерске дивизије ликвидирала немачки отпор код цркве и Фабрике шећера. Међутим, током 17. октобра 1944. Немци су — у тежњи да се пробију до Бановог брда и даље према Раковици, ради прихвата смедеревске групације која је грчевито настојала да се пробије ка Сави — противнападом повратили школу, па је заустављено његово надирање. До краја 18. октобра 1944, после вишедневних окршаја, Немци су били притерани уз обалу Саве, тако да је тада немачки мостобран био сведен на узак појас ограничен линијом железничка станица Чукарица — главна железничка станица — Теразије — Калемегдан. Немци су жилаво бранили ту територију, нарочито због Савског моста, преко кога су се извесне немачке снаге већ пребацивале на леву обалу Саве.

У току 19. октобра 1944. притисак југословенских и совјетских јединица појачавао се на свим одсецима, нарочито око утврђене зграде Министарства саобраћаја, главне железничке станице, хотела „Москва", зграде „Албанија", Градске општине и Војне одеће, као и за овладавање другим утврђеним тачкама одбране. На многим зградама у ослобођеним деловима града вијориле су се националне тробојке са петокра-

ком звездом, владала је празнична атмосфера. До краја 19. октобра ненријатељ је још држао „Теразије“, „Албанију“ и Калемегдан, ужи појас око савског моста и Чукарицу, одакле се у све већем броју пребацивао на леву обалу Саве.

После разбијања немачких снага у ширем рејону Авале, добар део снага и средстава Црвене армије концентрисао се према преосталом делу неослобођеног града. Са својих положаја код Авале повучене су и усмерене на садејство 1. и 6. пролетерској дивизији НОВЈ: 15. механизована бригада ради овладавања преосталим чворовима одбране на Чукарици, а 14. механизована бригада у источни део града, 5. гардијска самостална мотострељачка бригада и 292. гардијски самоходни артиљеријски пук, пребачени су у центар града, у састав резерве 4. гардијског механизованог корпуса. Пукови 74. стрељачке дивизије Црвене армије задржани су на простору Гроцка—Болеч—Врчин, а пукови 233. стрељачке дивизије на просторији Зуце—Бели Поток—Рипањ, са задатком да гоне разбијене немачке делове у ширем рејону Авале.

Јединице 6. пролетерске дивизије и 21. славонске бригаде 28. ударне дивизије НОВЈ, са снагама 13. гардијске механизоване бригаде успели су да униште преостале отпорне тачке Немаца у блоку министарстава, V хотелима „Москва“ и „Балкан“. Ноћу 19/20. октобра 1944. пала је и палата „Албанија“, на којој је убрзо истакнута југословенска тробојка са црвеном петокраком звездом, коју је по цену свог живота изнео борац Младен Петровић. Са двојицом својих другова пробијао се од спрата до спрата палате „Албанија“, да би до последњег остао сам, па је својим аутоматом ликвидирао немачко митраљеско гнездо и развио заставу на врх „Албаније“. Међутим, од задобијених рана остао је мртав испод заставе која је симболично означила да је Београд ослобођен.

Током ноћи 19/20. октобра 1944. јединице 1. пролетерске дивизије и 4. гардијског механизованог корпуса започеле су борбе за калемегданску тврђаву, где су се у међувремену пребацили остаци немачке одбране са Великог Врачара и од Електричне централе. После више узастопних напада 13. гардијске механизоване бригаде, делова 73. дивизије Црвене армије, као и делова 6. пролетерске и 28. ударне дивизије НОВЈ, око 5,30 часова скршен је немачки отпор на главној железничкој станици. Деснокрилни батаљон 3. крајишке пролетерске бригаде, под командом Бурана Ковачевића, привукао се обалом Дунава до ушћа Саве и тако се појавио за леђима немачких војника на Калемегдану.

После артиљеријске припреме у којој су учествовали и јуришни бродови Дунавске ратне флотиле Црвене армије, заједничким јуришима југословенских и совјетских бораца освојено је и последње чвориште немачке одбране у Београду — калемегданска тврђава, где су се убрзо срели командант 1. армијске групе, генералпотпуковник Пеко Дапчевић, и командант 4. гардијског механизованог корпуса 3. украјинског фронта В. И. Жданов и један другом срдечно и братски честитали победу.

Пошто су ослободилачке јединице овладале Калемегданом, преостали немачки делови (око 1.600 војника) помоћу шест брзих чамаца и инжењеријско-десантним средствима

пребацили су се, раио изјутра, са Пристаништа на леву обалу Саве. Мада је немачки пуковник Јунгенфелд наредио да се мост поруши одмах по преласку последњих тенкова на леву обалу Саве, иако је извршено паљење електричних водова, до експлозије није дошло, чак ни у другом покушају, из необјашњивих разлога, што наводи на закључак да је совјетска артиљерија покидала електричне уређаје и тако осујетила немачки систем минирања Савског моста. С друге стране, учитељ Миладин Зарић, који је становао у близини моста (Караћорћева број 69), у критичном тренутку — док су немачки војници причвршћивали експлозив уз стубове моста — пресекао је проводнике и тиме спасао мост од уништења. Немачки инжењерци који су се налазили на супротној обали, вероватно су сматрали да је Зарић један од њихових минера, па је он неометано успео да оствари своје патриотско дело.

Око 10,30 часова инжењерско-минерска чета 13. гардијске механизоване бригаде разминирала је мост, па су се преко неоштећеног моста пребацила предња одељења 13. гардијске бригаде, а убрзо и њена главнина заједно са деловима 14. гардијске механизоване бригаде. До подне су се преко моста пребацили 211. и 214. пук 73. стрељачке дивизије, 13. пролетерска бригада 1. пролетерске дивизије и делови 6. пролетерске дивизије. Пребацивање је извршено у условима јаке немачке артиљеријске ватре и напада из авиона, услед чега је мост био делимично оштећен. Немци су и даље упорно настојали да мост поруше. У послеподневним часовима мост је био објект снажне артиљеријске ватре. У сутон 20. октобра 1944. Немци су упутили камион натоварен експлозивом, који се — под заштитом четири самоходна артиљеријска оруђа — нашао надокхват савског моста. Међугим, и тај њихов, последњи покушај је пропао. Камиион и два самоходна оруђа уништени су директним погоцима совјетских топова, а остала два самоходна оруђа повукла су се у Земун.

Последњи напад на отпорне тачке непријатеља на Чукарици, где се још увек бранила борбена група немачког пуковника Цимермана, почео је око 17 часова. Јединице 13. и 15. гардијске механизоване бригаде и делови 6. пролетерске и 28. ударне дивизије — после двочасовне борбе — присилили су непријатеља на узмак. Тако се борбена група пуковника Цимермана — помоћу седам гумених чамаца, под заштитом батаљона за узбуну „Хофман" и једног инжењеријског батаљона — пребацила на Аду Циганлију а потом десантном скелом на пенишама, двома скелама носивости по 8 тона и двома скелама носивости по 24 тоне и једном скелом на гуменим чамцима — на леву обалу Саве, у рејону Бежаније.

У другој половини дана 20. октобра 1944. југословенске и совјетске снаге прешле су Саву и енергичним нападом разбиле непријатеља на прилазима Земуну и на Бежанијској коси, где су се немачке трупе жилаво браниле како би омогућиле повлачење својих јединица и организацију нове одбрамбене линије у Срему. Крајем 22. октобра 1944. Земун је био потпуно ослобођен. Немци су се повукли према Старој Пазови. Док су се водиле борбе за Земун, 12. корпус НОВЈ форсирао је Саву на одсеку Умка—Скела 22. октобра 1944. и ус-

поставио мостобраи дубине 10—15 км, да би убрзо наставио напредовање према комуникацији Београд—Загреб.

С Кадемегдана на ушћу Саве у Дунав ослободиоци су посматрали Земун, на чије је тргове и улице стигао празник, као и на равницу Срема који је постајао позорница жестоких вишемесечних борби за чување слободе Београда и дефинитивно истеривање окупационих трупа из Југославије. Сводили су се укупни резултати и стечена искуства за ослобођење Београда. „Дани и ноћи борбе за Београд крцати су појединостима које ће остати животни датуми, једнако учесника колико и очевидаца" — записао је Радоња Вешовић, припадник 1. пролетерске бригаде. „Лица многих зграда, рошава од рафала и артиљеријских граната, мина из 'каћуша' и бацача, личила су на гримасе погинулих. Као да се и на њима мијешао израз радосног плача, руку раширених слободи са грчом смрти која је тих дана широко исписивала нове стране слободе по зидовима и прсима града-борца ... У једно поподне са зицина бацам поглед на ушће и у простране тпуме око ријеке под Калемегданом и још даље, у замагљени бескрај равница, загледам те опеке прастарог келтског Сингидунума, касније Албе Бугарике и Албе Греке, Ваценберга, Нандор Фејервара које до нас допиру иегдје далеко из Христовога рођења преко Хадријана, Флавија, Хуна и Авара да се тек у деветом вијеку приближи свом данашњем имену. Мислим, кад би те тако старе опеке могле да изрећају пред нама све битке које су видјеле под овим зидинама, тешко је вјеровати да би било жешће и крвавије од ове наше. Није то обично ослобођење. Довршавана је револуција оглашена одавдје испод једног од београдских кровова."

За општеномодно весеље није било много времена. Започињала је битка за консолидацију прилика тек ослобођеног града. Ослонац за прегнућа у том погледу — поред радног ентузијазма већине становништва — биле су јединице НОВЈ које су запоселе важније објекте и квартове, седишта окупационе и колаборационистичке полицише: 3. крајишка бригада добила је четири кварта (I, II, X, XIII), 8. црногорска ударна бригада три кварта (XII, XIV и XVI), 5. ударна дивизија три кварта (III, IV и V). Прва пролетерска бригада је стављена на располагање ОЗНИ, а 13. пролетерска бригада је постала посадна јединица у Земуну.

Неколико дана пре ослобођења, успостављена је Команла града Београда. чиш је први командант био Љубодраг Бурић, генералмајор НОВЈ.

У ослобођеном Београду је 28. октобра (од батаљона „Гарибалди" из 1. пролетерске бригаде, батаљона „Матеотти" из 3. крајишке пролетерске бригаде, као и од ослобођених италијанских вошика из немачког заробљеништва) формирана италијанска бригада „Италија" и ушла у састав 1. пролетерске дивизије*).

Командант 1. армијске групе, генерал-лајтнант Пеко Дапчевић, 20. октобра 1944. упутио је телеграм Врховном команданту НОВЈ Јосипу Броз у Титу, V коме стоји:

На том месту, сада Трг Маркса и Енгелса, октобра 1963. поводом 20-годишњице формирања италијанских јединица у НОВЈ, подигнута је спомен-плоча.

„Коначни јуриш на центар Београда и Калемегдан почео је прошле ноћи у поноћ. Овај велики задатак био је поверен славној 1. пролетерској дивизији. После дејства руских топова и каћуша кренули су 1. српска бригада*), 3. крајишка бригада, 13. хрватска и 8. црногорска бригада, синови свих народа Југославије, на коначни јуриш за ослобођење свог главног града. За сваку кућу вођени су упорни бојеви. Око злогласне Главњаче водила се жестока борба. Немци су силно угврдили ову зграду у којој су побили силне наше родољубе. Наши борци су смело извршили јуриш на Главњачу, запалили је. Главњача је изгорела до темеља и с њом сви Немци. Око Фабрике војне одеће такође се водила жестока борба. У зору већ су наши борци избили на Калемегдан. Међу старим српским тоновима из првог устанка лежали су модерни немачки тенкови и топови. Наши борци су смело јуришали напред .. .”

Потом је уследио рапорт Штаба 1. армијске групе Врховном команданту Гиту, који гласи:

„Вашу историјску заповест смо извршили: ослободили смо престоницу Демократске Федеративне Југославије. Борећи се раме уз раме с јединицама херојске Црвене армије, наши борци осветили су се немачким бандитима за све њихове злочине над Београдом, осветили су шести април, Бањицу и Јајинце.

Ми смо спремни за јуриш на Земун. С нама је братска Црвена армија. Наш поклик је: за домовину и за Тита!

Ослобођени Београд чека свога ослободиоца, маршала Југославије друга Тита.

Политкомесар, пуковник
Мијалко Тодоровић

Командант, генерал-лајтнант
Пеко Дапчевић

Уследила је Титова заповест Пеку Дапчевићу, команданту армије у западној Србији:

„Послије седам дана тешких и крвавих бојева, 20. октобра 1944. јединице наше Народноослободилачке војске, раме уз раме са јединицама херојске Црвене армије, ослободиле су Београд, главни и напађени град Федеративне Демократске Југославије.

Ова велика побједа над највећим непријатељем наших народа — њемачким окупаторима нарочито је значајна по томе што су у борби за ослобођење јуначког Београда дали своју крв синови јуначке Шумадије, јуначке Крајине и остале Босне, јуначке Црне Горе, синови бијелог Загреба и Хрватског загорја, синови кршне Лике, Далмације, Славоније, Војводине и синови Словеније. Та је побједа тим значајнија што је извојевана заједно са јединицама славне братске Црвене армије.

За ванредно јунаштво и упорност у борби за ослобођење Београда изражавам своју захвалност и признање борцима, командирима, командантима и политкомесарима I дивизије,

*) 1. пролетерека.

5. дивизије, 6. дивизије, 21. дивизије, 28. дивизије, 16. дивизије, 36. дивизије и 11. дивизије.*)

Предложити за одликовање јединице и појединце који су се највише истакли у борби.

Слава палим херојима који су дали свој живот за слободу свога народа!

Смрт фашизму — Слобода народу!

20. октобра 1944."

У заповести маршала Стаљина од 20. октобра 1944. по-
ред осталог, каже се:

„Трупе Трећег украјинског фронта, заједно с трупама Народноослободилачке војске Југославије, после упорних бојева завршиле су уништење немачког гарнизона у Београду и данас, 20. октобра, ослободиле од немачких освајача престоницу савезничке нам Југославије . . . Данас, 20. октобра, у 22 часа, престоница наше домовине Москва поздравиће, у име домовине, херојске трупе Трећег украјинског фронта и трупе Народноослободилачке војске Југославије, које су ослободиле престоницу Југославије Београд — с двадесет и четири артиљеријска плотуна из три стотине двадесет и четири топа. За одличне рагне операције објављујем захвалност трупама којима ви руководите и које су учествовале у бојевима за ослобођење Београда.

Вечна слава херојима који су пали V бојевима за слободу и независност наше домовине и братске Југославије!

Смрт немачким освајачима!"

Обострани губипи**) упечатљиво показују жестину, мере и последице седмодневне београдске операције, што се огледа у следећим показатељима: немачка посада Београда имала је преко 15.000 погинулих и око 9.000 заробљених; 1. армијска група имала је 2.953 погинулих и 3.397 рањених, док су совјетске снаге имале близу 1.000 погинулих и неутврђен број рањених војника. Заплењено је готово целокупно тешко наоружање, ратна опрема и моторизација (само 38. противавионски моторизовани пук изгубио је 80 артиљеријских оруђа разних калибара).

За испољену храброст у борбама за ослобођење Београда, Президијум АВНОЈ-а одликовао је 794 југословенска борца и официра и преко 2.000 војника и официра Црвене армије, а 13 црвеноармејаца проглашено је за народне хероје Југославије (В. И. Жданов, С. А. Козак, В. А. Уљиско, И. Н. Константинов, Г. Н. Охрименко, П. И. Димитријенко, И. А. Булкин, А. Г. Моногадзе и други). Орденима и медаљама СССР одликовано је 300 бораца и старешина НОВЈ. Јединице Црвене армије, које су учествовале у београдској операцији, добиле су назив „београдске", а указом Президијума Врховног совјета СССР „да би се овековечила успомена на крвљу запечаћено братство совјетских и југословенских народа у борби против заједничког непријатеља" — установљена је медаља „За ослобођење Београда".

*) Недостаје: 23. дивизија.

**) Подаци се односе на губитке у непоередним борбама за ослобођење Београда 14—20. октобра 1944.

Trajne vrednosti: 4

ШТАБ ХИВИНДЕРНЕ ДИВИЗИЈЕ
НАРОДНО-ОБРОДНАРСКЕ ВОЈСКЕ
ЈУГОСЛАВИЈЕ

БРОЈ: 4356 ДАТА: 20.9. ГЛА: 4 ГДА:

МНОЖИЛИШТЕ
Број: 32-46
114

ПРЕДМЕТ: Оперативни извештај о
акцији на Београд доставља

СТАБУ I. ПРОЛЕТЕРСКОГ КОРПУСА НОВЈ.

1.- После прелаза из Источне Босне, јединице наше Дивизије кренуле су усиљеним маршем са сектора Ковилјаša-Loznica /сек. Бијелина/ према Београду. Дана 12. овог месеца стигли смо на просторију Уба /сек. Ваљево/ где смо dobili усмено наредjenje од Команданта XII. Корпуса генерал-мајора друга Данила Лекића, да се смјестимо села Колатице-Вранић-Бражеvac /сек. Обреноvac/ а та села су нам уједно служила као полaзни положаји за чишћење села Сремшце, Жељезника и Кнежевца /сек. Београд/ и за даље продирање у сам Београд.

Непријатељске посаде из Сремшце и Кнежевца су се повукле и наше јединице 13. овог месеца достигле су ту линију. Исто тако посада из Жељезника повукла се прије нашег напада тако су се јединице наше Дивизије 14. овог месеца налазиле на линији Жељезник-Кнежеvac.

У селу Сремшци dobili смо усмено наредjenje од начелника Штаба XII. Корпуса потпуковника друга Хрибарга да се упутимо у Београд и да у циљу одржања реда заосједнемо Чукарицу и жељезничку станицу. По пријему тога наредjenja наша XVII. Уд. Бриг. кренула је да преко села Заркова заосједне Чукарицу, а XXI. Уд. Бриг. да правцем с. Кнежеvac-Топчидер дође до жељезничке станице. Бродска Бригада налазила се у дивизијској резерви.

На овом путу према Чукарици XVII. Ударна Бригада nailazi на јак отпор непријатеља у с. Заркову. У међувремену долази наредjenje Врховног Штаба да се са јединицама пребацимо у Машву а отуда у Срем где би у заједници са Војвођанским јединицама требали заузети Сремску Литровицу. Штаб XII. Корпуса у први мах ~~наша~~ наредjuje јединицама XI. Дивизије да преузму наше положаје а уједно извјештава Врховни Штаб о станју код наших јединица и послје доноси одлуку да ми останемо на својим положајима. Наше јединице задржале су положаје на линији источни дио с. Заркова-Топчидер а V. Козарска Бригада узима западни дио с. Заркова - Баново Брдо.

Успјелим јуришем наша XXI. Ударна Бригада која је смјонила XVII. Уд. Бриг. заједно са V. Козарском Бригадом разбија непријатеља у с. Заркову и избија на просторију Баново Брдо - Кошутњак.

По овладавању овом просторијом по наредjenju Штаба XII. Корпуса са једном Бригадом узимамо положаје на Чукарици а са другом према жељезничкој станици узимајући Стросмајерову, Сарајевску и Милоша Великог улице. Те положаје наше јединице преузеле су од јединица V. Козарске Бригаде /чији је један баталјон био на Чукарици/ и I. Бригаде VI. Пролетерске Дивизије. Положаји су заузети 15. овог месеца до 18 сати.

2.- На Чукарици се је борила наша XVII. Уд. Бригада и један баталјон Бродске Бригаде. Садејствујуће јединице lijeво неке јединице Црвене Армије, десно јединице наше XXI. Уд. Бриг.

На просторији жељезничке станице борила се наша XXI. Ударна Бригада а садејствујуће јединице биле су lijeво јединице Црвене Армије и XVII. Уд. Бригаде, десно јединице VI. Пролетерске Дивизије.

3.- У борби на Чукарици са непријатељске стране учествовале су јединице I. и II. Нјемачког посадног баталјона у Београду, две чете "Фелдшандара" и нешто Недићевца. Јачина свих снага износила је 700 до 800 /по изјави заробљеника/. На сектору жељезничке станице Министарство саобраћаја непријатељске снаге биле су из састава IV. Протитенковске Дивизије и неки дијелови Принц-Еуген Дивизије. Тадаш.

./.

Оперативни извештај о акцији на Београд, 28. ударне дивизије НОВЈ од
23. септембра 1944,